

Zoran Stevanović

TRETMAN OSUĐENIKA

u zatvorskom
sistemu Srbije

Zoran Stevanović od Tretnan osuđenika

Dr Zoran Stevanović

**TRETMAN OSUĐENIKA
U ZATVORSKOM
SYSTEMU SRBIJE**

Beograd
2014

Dr Zoran Stevanović

TRETMAN OSUĐENIKA U ZATVORSKOM
SISTEMU SRBIJE

Izdavač

*Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
Gračanička 18, Beograd
E: krinstitut@gmail.com*

Za izdavača

Dr Lepasava Kron

Recenzenti

*Prof. dr Dobrivoje Radovanović
Dr Vladan Joldžić
Prof. dr Zoran Ilić*

Kompjuterska obrada teksta

Slavica Miličić

Dizajn korica

Ana Serenčes

Štampa

Zuhra Simić

Tiraž

300

SADRŽAJ

PREDGOVOR.....	7
TRETMAN OSUĐENIKA.....	9
Uvod.....	9
Opservacija osuđenih lica	13
Klasifikacija osuđenika	23
OBLICI TRETMANA U ZATVORSKOM SISTEMU SRBIJE.....	33
Vaspitno - korektivni rad sa osuđenicima	33
Obrazovanje osuđenika.....	37
Značaj i razvoj obrazovanja u procesu resocijalizacije osuđenika	37
Zakonske osnove i način organizacije obrazovanja u zavodima	40
Radno angažovanje osuđenika.....	46
Pojam i definicija rada	46
Razvoj penološke koncepcije rada	48
Oblici organizacije rada osuđenika	51
Atributi i karakter rada osuđenika.....	53
Podela zavoda prema obimu i tipu radnog angažovanja osuđenika.....	55
Uposlenost osuđenika.....	57
Slobodno vreme i sadržaj aktivnosti osuđenika	62

Nagrađivanje i kažnjavanje: pogodnosti i disciplinske mere	68
Nagrađivanje osuđenika i pogodnosti	70
Kažnjavanje - izricanje disciplinskih mera	74
Postpenalna pomoć osuđenicima	81
EFEKTI TRETMANA.....	87
Korelacija između intenziteta vaspitno-korektivnog rada i disciplinskog kažnjavanja, bekstva i recidiva	91
Korelacija između radnog angažovanja osuđenika i disciplinskog kažnjavanja, bekstva i recidiva	94
Korelacija između slobodnih aktivnosti osuđenika i disciplinskog kažnjavanja, bekstva i recidiva	97
Korelacija između pogodnosti osuđenika i disciplinskog kažnjavanja, bekstva i recidiva	98
Režim zavoda i aktivnosti vaspitača	101
 SAVREMENE TENDENCIJE U OBLASTI TRETMANA ZATVORENIKA.....	 109
 ZAKLJUČAK	 115
 REFERENCE.....	 121

PREDGOVOR

Monografija *Tretman osuđenika u zatvorskom sistemu Srbije*¹ je pisana u ideji analize pozitivnih i negativnih aspekata tretmana u zatvorskom sistemu u Srbiji. U zatvorskom sistemu kod nas standardno se upotrebljavaju tradicionalni oblici tretmana: vaspitno-korektivni rad sa osuđenima, obrazovanje kao oblik tretmana, radno angažovanje, slobodne aktivnosti, sistem kažnjavanja i nagrađivanja kao i postpenalna pomoć osuđenima. Navedeni oblici tretmana se decenijama koriste u procesu takozvane resocijalizacije prestupnika, koncepta u pogledu kojeg do današnjih dana ima mnogo polemika, a koje nadilaze okvire i intencije ove studije. Istraživanja pokazuju da se savremeni oblici terapijskog rada sa osuđenima u penitencijarnim ustanovama upotrebljavaju vrlo retko tako da bi se moglo reći da je taj *praxis* još uvek na nivou patrikularnih eksperimenata. Razlozi za to su različiti, ali ih možda na prvom mestu treba tražiti u činjenici da ne postoji edukacija edukatora niti permanentna primarna edukacija stručnih službi koje su zadužene za organizaciju i sprovođenje korekcionih programa u radu sa zatvorenicima.

¹ Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

U ovoj kratkoj studiji su, između ostalog, analizirani rezultati efikasnosti tretmana koji se primenjuju u procesu pokušaja menjanja i korigovanja kriminogenih obrazaca ponašanja kod delinkventa. U tom cilju je proučavana povezanost između vrste konkretnog tretmana kao što je to intenzitet vaspitno-korektivnog rada vaspitača, radno angažovanje osuđenika, slobodne aktivnosti, korišćenje pogodnosti etc. i partikularnih indikatora efikasnosti tretmana kojima se standardno smatraju recidivizam, bekstvo ili pokušaji bekstva kao i disciplinsko kažnjavanje. Radno angažovanje osuđenika se pokazalo kao značajni prediktivni faktor za ponašanje osuđenika dok se nalaze na izdržavanju kazne, kao i na sklonost eventualnom povratu. Većina istraživanja pokazuje da su radno angažovani osuđenici manje skloni disciplinskim prestupima i bekstvima od osuđenika koji nisu radno angažovani, ali da nisu manje skloni recidivizmu koji je problem nesamerljivog značaja i to ne samo kod nas, već i globalno posmatrano.

Ako bi se iz svih savremenih istraživanja, uključujući i ovo naše, mogao izvući neki zaključak od opšteg značaja on bi se odnosio na sugestiju da u praktičnom radu sa prestupnicima treba permanentno uvoditi nove metode i terapijske tehnike s obzirom na strukturu zatvoreničke populacije, osobine ličnosti zatvorenika kao i stepen strukturiranosti takozvane "kriminalne karijere".

U Beogradu,

14.02. 2014.

Pisac

TRETMAN OSUĐENIKA

Uvod

U savremenoj penološkoj i kriminološkoj literaturi veoma je raširena upotreba pojma "tretman", koji je francuskog porekla (*traiter*) i označava postupanje odnosno ophođenje. Pojam "tretman" je u intenzivnoj upotrebi od pedesetih godina XX veka i u terminologiji svih međunarodnih institucija, deklaracija ili kongresa koji se bave problemom suzbijanja kriminala i tretmanom osuđenika. Za postupanje prema osuđenima na izdržavanju kazne najčešće se upotrebljavaju nazivi: tretman, resocijalizacija, prevaspitanje, popravljavanje, rehabilitacija, reintegracija etc. Neke od ovih termina obuhvataju samo mere, odnosno postupak, dok druge sadrže u sebi i postupak i cilj (Davidović et al., 1970).

Pojam tretmana može se posmatrati u širem i užem značenju. Tretman shvaćen u širem smislu odnosi se na postupanje sa izvršiocima krivičnih dela kako u krivičnom postupku, tako i u procesu izvršenja krivičnih sankcija i kasnije u postpenalnom periodu, s tim što se on posmatra u svim fazama sa stanovišta resocijalizacije, kao najvažnijeg cilja krivične sankcije (Milutinović, 1973). Shodno tome, razlikujemo sudski tretman, institucionalni tretman odnosno

tretman za vreme izvršenja krivične sankcije i postpenalni tretman. Sve ove faze moraju se posmatrati i u njima delovati na jedinstven način. Ako se pođe od Anselove ideje (Ancel, 1990) da se u procesu resocijalizacije delinkvenata realno gube tradicionalne granice između faza suđenja, faze izvršenja i postpenalne faze, onda se dolazi do najšireg shvatanja tretmana koji bi dakle, obuhvatao tretman prema delinkventu u sve tri pomenute faze (Atanacković, 1988).

U penologiji se o tretmanu najčešće govori u užem smislu, tj. o tretmanu prema licima osuđenim na kaznu lišenja slobode. Pod tretmanom u užem smislu podrazumeva se preduzimanje svih postupaka prema osuđenima koji proizilaze iz režima života i rada u kaznenoj ustanovi. Svi postupci koji se preduzimaju u okviru tretmana moraju biti u skladu sa ciljevima prevaspitanja jer samo usklađeno delovanje u svim segmentima tretmana omogućuje eventualnu korekciju ponašanja prestupnika. Pod tretmanom se podrazumeva i otklanjanje individualnih uzroka kriminala (Stefani-Lavasseur, 1968) u procesu koji je usmeren na rad sa osuđenim u više faza, počevši od sukoba sa normama u društvu pa sve do prihvatanja važećeg vrednosnog sistema u društvu. Prema Evropskim zatvorskim pravilima,² tretman bi trebalo da uključuje:

- duhovnu podršku i pružanje prilike za koristan rad, stručno vođenje i obučavanje, obrazovanje, fizičko vaspitanje, razvoj društvenih sposobnosti, pružanje saveta, grupne i rekreativne aktivnosti;
- preduzimanje potrebnih koraka kako bi se obezbedilo da ove aktivnosti budu organizovane tako da, koliko je to

² Usvojena od *Komiteta ministara Evropskog saveta* 12. februara 1987. godine

moguće, povećaju kontakte sa prilikama koje pruža spoljna zajednica da bi se povećala želja za uspešan povratak u društvo nakon oslobađanja;

- postupke za uspostavljanje i praćenje individualnih programa tretmana i obuke zatvorenika, nakon potrebnih konsultacija među osobljem koje je za to zaduženo i sa samim zatvorenicima koji bi trebalo da budu uključeni u te programe, ukoliko je to izvodljivo;

- sistem komunikacija i način upravljanja koji će podstaknuti primarne i pozitivne odnose između osoblja i zatvorenika, što će povećati želju za delotvornijim načinima i programima za tretman zatvorenika.³

U tretman su šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka polagane velike nade i očekivanja. Smatralo se da je tretman moćan mehanizam u pogledu specijalne prevencije kriminala. Međutim, vrlo brzo postalo je jasno da je tretman izuzetno složena delatnost kao i da postoji veliki broj nepoznatih varijabli i dilema koje se javljaju u toku njegovog sprovođenja. Odmah na početku je postalo jasno da tretman treba prilagoditi pojedincu odnosno ličnosti osuđenika što je u praksi vrlo teško izvodljivo. Uz niz nepovoljnih okolnosti koje postoje u kazneno-popravnim zavodima, na štetu tretmana se naročito odražava kriminalna infekcija i prizonizacija kao i permanentna kontraveza između nadzora, čuvanja i kažnjavanja, s jedne strane, i nastojanja u pravcu resocijalizacije, s druge strane (Stevanović, 2008; Nikolić & Kron, 2011).

Mnogi istraživači u svojim studijama o efikasnosti tretmana sugerišu da je argumentacija u prilog neefikasnosti

³ Tačka 66. *Evropskih zatvorskih pravila*

resocijalizacije moćna, pri čemu su povećanje stope kriminaliteta i povrata krucijalni argumenti za to tvrđenje. Najznačajniji od autora ovih studija bio je Martinson koji u svojim studijama pokazuje da tretman nema gotovo nikakvo dejstvo (Martinson, 1974). Osamdesetih godina dolazi do polarizacije dve suprotstavljene struje: protivnici resocijalizacije, koji veruju da je resocijalizacija anahrona i prevaziđena i revizionisti, koji i dalje veruju u resocijalizaciju zasnovanu na empirijskoj evidenciji. Ipak, dolazi do kompromisa između suprotstavljenih strana, koji se svodi na konstataciji da neke forme tretmana mogu redukovati recidivizam određenih grupa prestupnika, što bi značilo da je resocijalizacija makar u izvesnom stepenu moguća.

Dosadašnja iskustva nas upućuju na potrebu sagledavanja čitavog spektra faktora koji utiču na uspešnost tretmana i posebno na analizu novih dimenzija u pogledu ciljeva tretmana. Iskustvo pokazuje da tretman i osposobljavanje osuđenika nisu davali očekivane rezultate budući da su postavljeni ciljevi bili preambiciozni. Poznato je da glavni preduslovi za uspešnost tretmana zavise od želje i snage volje samih osuđenika kao i kvaliteta komunikacije između penitencijarnih zavoda i društva. Najvažnije je da osuđenici usvoje svoje pozitivne stavove i steknu veštinu, makar i elementarnu, kako bi se spremni suočili s problemima posle otpusta i potrebom da se aktivno uključe u društveni život. Svrha tretmana je i da se umanje negativni uticaji zatvorskih uslova na ličnost i ponašanje osuđenika (Stevanović, 1993; Nikolić & Kron, 2011).

U savremenoj penološkoj praksi primenjuju se različiti oblici institucionalnog tretmana osuđenika, za koje se smatra da imaju efekte u procesu prevaspitanja. U zavisnosti od koncepcije na kojoj se zatvorski sistem temelji, postoje i različiti oblici

tretmana. Milan Milutinović navodi sledeće oblike tretmana: (a) moralno-pedagoško vaspitanje i obrazovanje osuđenika; (b) radno i profesionalno osposobljavanje; (c) organizovanje slobodnog vremena (osuđenička dokolica); (d) učešće osuđenika u svom prevaspitanju; (e) nagrađivanje i kažnjavanje osuđenika; (f) približavanje osuđenikovog tretmana uslovima života na slobodi i (g) primena psihoterapije i grupne terapije (Milutinović, 1977). Pored navedenih oblika tretmana, prema osuđenicima se primenjuju i drugi vidovi tretmana u zavisnosti od potreba koje se ukažu u radu sa osuđenicima. Često se primenjuju i novi, eksperimentalni vidovi tretmana, nastali kao kombinacija postojećih i tretmana iz drugih oblasti, poput medicinskih. Tretman osuđenih se može klasifikovati prema raznim kriterijima. Prema obliku realizacije tretman se deli na individualni i grupni rad.

U izučavanju tretmana u zatvorskom sistemu Srbije, analizirani su sledeći vidovi tretmana koji se najčešće koriste u radu sa osuđenicima i to: (1)vaspitanje-korektivni rad sa osuđenicima , (2) obrazovanje osuđenika, (3) rad osuđenika, (4) slobodne aktivnosti osuđenika, (5) nagrađivanje i kažnjavanje osuđenika i (6) postpenalna pomoć osuđenicima.

Opservacija osuđenih lica

Savremeni sistemi izvršenja kazni lišenja slobode u procesu resocijalizacije primenjuju metode opservacije ličnosti osuđenog radi utvrđivanja socio-psiholoških, kriminoloških, medicinskih i drugih svojstava ličnosti, na osnovu kojih se određuje adekvatan tretman. Značaj ispitivanja ličnosti je višeznačan i dobijeni rezultati se mogu koristiti u raznim

fazama resocijalizacije, kao i pri primeni različitih metoda i tehnika u realizaciji tretmana (Stevanović, 2008). U odsustvu nedovoljnog poznavanja ličnosti ne može biti adekvatne klasifikacije i primene odgovarajućeg tretmana u procesu resocijalizacije ličnosti osuđenika. Maksimalno moguće saznanje o ličnosti osuđenika je osnov za uspešan rad terapijskog osoblja: vaspitača, psihologa, instruktora i drugih učesnika u realizaciji korekcionih programa. Žan Pinatel je smatrao da je opservacija je kamen temeljac tretmana i društvene rehabilitacije. Multifaktorsko upoznavanje ličnosti delinkventa daje dobru osnovu za izradu individualnog programa postupanja koji je primeren ličnosti osuđenika, sa velikom verovatnoćom u mogućnost socijalne adaptacije.

Ispitivanje ličnosti osuđenika je složen postupak jer treba da prođe u mnoge elemente ličnosti, dijagnostikuje oblike poremećaja u strukturi ličnosti i ukaže na osobine ličnosti i oblike ponašanja koje je eventualno, moguće korigovati u zatvorskim uslovima. Eksploracija ličnosti osuđenika je složena i višedimenzionalna metoda koja ulazi u analizu ukupnog životnog toka osuđenika, relevantnih okolnosti pod kojima se ličnost formirala, izučavanje psihičkih funkcija pojedinca i svih drugih svojstava bitnih za određivanje adekvatnog tretmana. Posmatranje i ispitivanje ličnosti obuhvata psihološki, medicinski, socijalni i kriminološki aspekt osuđenikovog razvoja i delovanja. Psihološka opservacija i ispitivanje obuhvata ispitivanje osobina ličnosti, stavova, psiholoških funkcija, sposobnosti i druga lična svojstva. Medicinski aspekt ispitivanja odnosi se na izučavanje mogućih psihičkih poremećaja, duševno stanje, somatiku i kliničko stanje uopšte. Socijalni aspekt obuhvata ispitivanje porodičnih odnosa, životne situacije, socijalnog statusa i drugih agenasa socijalizacije ličnosti osuđenika. Kriminološki

aspekt se odnosi na ispitivanje početka antisocijalnog i kriminalnog ponašanja, pripadnost određenim kriminalnim grupama, vrste i način vršenja krivičnog dela, povrat i slično.

Nakon završenog ispitivanja ličnosti sa svih aspekata, pristupa se izradi izveštaja sintetičkog karaktera, u obliku ekspertize. Taj izveštaj treba da predstavlja realnu sliku o osuđeniku i na osnovu njega se utvrđuje korekcionni program postupanja u toku izvršenja kazne zatvora. Dobijeni rezultati u procesu ispitivanja ličnosti ne smeju imati trajnu referentnu vrednost, jer se ličnost osuđenika menja kako spontano u vremenu tako i pod dejstvom korekcionnih programa i drugih uticaja. Zato se proces resocijalizacije mora shvatati kao razvojno-dinamčki proces, koji zahteva stalno praćenje osuđenika i zapažanje promena koje se, eventualno, dešavaju. U zavisnosti od stepena promena u ličnosti i ponašanju osuđenika menja se i njegov status, kategorija klasifikacije, sadržaj programskih aktivnosti i slično. Permanentno praćenje i analiza ponašanja osuđenika omogućuje i proveru efikasnosti tretmana, odnosno dela tretmana i procene šta treba menjati u tretmanu.

Iskustva u penitencijarnim institucijama pokazuju da opservaciju ličnosti osuđenika treba da obavlja posebna ekipa stručnjaka, sastavljena od psihologa, socijalnog pedagoga (pedagoga ili specijalnih pedagoga), socijalnog radnika, lekara, kriminologa i drugih lica obučenih da obavljaju ispitivanje ličnosti, identifikuju bitne osobine i karakteristike i da su spretni u kreiranju programa postupanja, kao i da znaju da vrše predikciju ponašanja ličnosti.

U našem zatvorskom sistemu uspostavljen je standard da timove za ispitivanje ličnosti osuđenika čine psiholog, pedagog, socijalni radnik i po potrebi lekar psihijatar. Iskustva pokazuju da

sastav tima od ovih stručnih profila, veoma stručno i kompetentno vrši opservaciju i ispitivanje ličnosti osuđenika. Analizom profila kadrova koji su u pojedinim zavodima planirani da obavljaju ispitivanje ličnosti osuđenika, utvrđeno je da u 16 zavoda postoje kompletni timovi u čijem je sastavu: psiholog, pedagog i socijalni radnik, a u nekim od ovih zavoda timu se priključuje psihijatar ili lekar. Istraživanja pokazuju da razni psihijatri upotrebljavaju iste dijagnostičke kategorije sa veoma različitim relativnim učestalostima (Nikolić & Kron, 2011). U 12 zavoda nema kompletnih timova za ispitivanje ličnosti, već u tri zavoda ima po dvoje izvršilaca koji se bave opservacijom ličnosti, u tri zavoda ima samo po jedan izvršilac, a šest zavoda nema ni jednog planiranog izvršioca koji je zadužen za ispitivanje ličnosti osuđenika. U zavodu je vaspitač taj koji daje procenu ličnosti osuđenog na osnovu prvih informativnih razgovora koje obavi sa osuđenikom pri dolasku u zavod.

Veliki broj istraživanja je pokazao da postoji ekstremno nizak stepen slaganja među psihijatrima koji procenjuju konkretne pacijente pri čemu kada je broj dijagnostičara veći od šest, samo se za deset posto pacijenata dobija ista dijagnoza (Nikolić & Kron, 2011).

Ako posmatramo organizaciono ustrojstvo timova i pojedinaca koji su zaduženi za ispitivanje ličnosti osuđenika, možemo da konstatujemo da u Zatvorskom sistemu Srbije postoje *četiri modela* organizacije ispitivanja ličnosti osuđenika.

Prvi model organizacije predviđa postojanje odseka za ispitivanje ličnosti⁴, kao posebne organizacione jedinice u sastavu Službe za prevaspitavanje. Odsek čine: šef odseka, psiholog,

⁴ Ovaj način organizacije primenjuje se u 6 zavoda

pedagog i socijalni radnik. Ovaj model organizacije ima prednost u tome što je prilično samostalan, ima koordinatora i deluje timski. Ovako organizovano ispitivanje ličnosti osuđenika, prema dosadašnjoj praksi, vrši najpotpuniju eksploraciju ličnosti osuđenika i predlaže najkompletnije korekzione programe. Tako koncipirani odseci - odeljenja za ispitivanje ličnosti osuđenika su pokazali najveći stepen stručnog i timskog jedinstva, što je jako važno.

Drugi model organizacije predviđa postojanje svih utvrđenih profila izvršilaca koji su zaduženi za ispitivanje ličnosti osuđenika i oni su u sastavu *Službe za prevaspitavanje*, ali su pojedinačni izvršioци⁵. Nemaju koordinatora i ne deluju timski, što je prilično veliki nedostatak. Najčešće oni između sebe određuju ko će kog osuđenika da "obrađi" prema dominantnom problemu koji je prisutan kod osuđenika pri čemu najčešće jedan od njih i piše izveštaj. Svakako da se ovde ne može govoriti o ozbiljnom i obuhvatnom izveštaju, a sledstveno ni o adekvatnom korekcionom programu.

Treći model organizacije ispitivanja ličnosti osuđenika predviđa jednog ili dvoje izvršioca na poslovima ispitivanja ličnosti osuđenika (najčešće psiholog i socijalni radnik ili samo socijalni radnik), koji su ili u sastavu *Službe za prevaspitavanje* ili su neposredno vezani za upravnika zavoda⁶. Ni u ovom modelu nema timskog rada i ličnost se, najčešće, analizira samo sa jednog aspekta. Ovaj model je karakterističan za manje zatvore, gde je i broj osuđenika praktično manji.

Četvrti model organizacije ispitivanja ličnosti osuđenika, ako uopšte može da se govori o ispitivanju ličnosti, predviđa da

⁵ Ovaj model organizacije primenjuje se u 10 zavoda

⁶ Ovaj model se primenjuje u 6 zavoda

poslove ispitivanja ličnosti obavlja vaspitač u zavodu⁷. Ovaj model se primenjuje kod manjih zatvora, gde je mali broj osuđenika i gde vaspitač daje neku globalnu i impresionističku procenu ličnosti, na osnovu prvog informativnog razgovoru sa osuđenikom prilikom samog prijema u zatvor. Ovaj model organizacije upoznavanja ličnosti osuđenika je više anamnestičkog karaktera, bez posebnih podataka o ličnosti i njenim osobinama. Realno, o ovom modelu može se govoriti kao o praksi a ne kao o stvarnom modelu organizacije ispitivanja ličnosti, pošto ono *de facto ine* postoji.

Iz prikazanih modela opservacije osuđenih i maloletnih lica u zavode, nameću se najmanje dva pitanja. Prvo pitanje se odnosi na obim ispitivanja ličnosti osuđenih, a drugo na dubinu ispitivanja ličnosti. Što se obima tiče, pitanje se odnosi na to da li je potrebno da se sva osuđena lica opserviraju ili samo jedan broj osuđenika kojima je opservacija potrebna u cilju izrade korekcionih programa. U našim zavodima, prema kriterijumu obima ispitivanja, ispitivanje ličnosti osuđenih je planirano za sva lica koja su osuđena na kaznu zatvora preko jedne godine i oni, po pravilu, kaznu izdržavaju u kazneno popravnim zavodima⁸. Stanje u zavodima je takvo da jedan manji broj zavoda ima kompletno popunjena radna mesta sa stručnjacima za ispitivanje ličnosti osuđenih i maloletnih lica,⁹ a da ostali zavodi veoma često nemaju kompletne timove, a samim tim i nepotpune izveštaje o izvršenoj opservaciji. Prema dostupnim podacima iz zavoda, oko 68% osuđenika prođe proces potpune ili delimične opservacije ličnosti, a 32% osuđenika se ne ispituje već se od strane vaspitača ili lekara konstatuje da nema

⁷ Ovaj model organizacije primenjuje se u 6 zavoda.

⁸ Kazneno-popravni zavodi su predvideli odeljenja ili timove za ispitivanje ličnosti.

⁹ Kompletne timove imaju zavodi u Nišu, Valjevu, Padinskoj Skeli, Zavod za žene u Požarevcu, Specijalna zatvorska bolnica u Beogradu i Vaspitno-popravni dom u Kruševcu.

posebnih psihičkih problema. Za jedan broj osuđenika, najčešće sa kratkim kaznama, opservacija ličnosti se ne vrši osim za onu kategoriju osuđenika kojima je potreban intenzivniji vaspitni rad i prema kojima se primenjuju specijalizovani korekcionni programi.¹⁰ U zatvorima se, na žalost opservacija ličnosti vrši najčešće sa socijalnog aspekta a ređe sa psihološkog aspekta.

Što se tiče stepena i dubine opservacije ličnosti osuđenika i maloletnika, stanje u zatvorskom sistemu je na relativno niskom nivou. Naime, veoma mali procenat oko 15 %, osuđenika se ispituje i analizira multidimenzionalno i timski (psiholog, pedagog i socijalni radnik), a ostale osuđenike opserviraju jedan ili dva stručnjaka. Nepotpuna opservacija nema dovoljno kvaliteta na osnovu kojeg bi se izvršila adekvatna klasifikacija i izradio individualni korekcionni program postupanja. Problem kvaliteta ispitivanja ličnosti osuđenika postaje još ozbiljniji ako se analizira dužina boravka osuđenika u prijemno odeljenje, način ispitivanja (testovi, skale, upitnici, intervjui i druge tehnike) i kvalitet kvantitativne i kvalitativne analize dobijenih rezultata. Način na koji će se osuđenik prilagođavati zatvorskoj sredini zavisi, u prvom redu, od crta ličnosti osuđenog ali u velikoj meri i od uslova koje pruža penitencijarna ustanova i njen formalni sistem, ergo od režima ustanove i tretmana osuđenih (Nikolić & Kron, 2011).

Analiza dužine boravka osuđenika u Prijemno odeljenje (tabela 1.), ukazuje da 33,50% osuđenika provede na ispitivanju ličnosti do 10 dana, 54,03% osuđenika na opservaciji ostaje do 20 dana, a da kod 12,47% osuđenika opservacija traje od dvadeset do trideset dana. Ako ove činjenice uporedimo sa strukturom

¹⁰ Najčešći kriterijum selekcije je vrsta i težina izvršenog krivičnog dela i psihičko stanje osuđenika, dužina kazne i sl.

osuđenika prema povratu, psihičkim svojstvima, sociopatološkim karakteristikama, dužini kazne i drugim karakteristikama, postavlja se pitanje kako je moguće za relativno kratko vreme izvršiti kvalitetno ispitivanje ličnosti osuđenika i predložiti individualni tretman primeren potrebama osuđenika. Za ozbiljniju opservaciju ličnosti vreme od petnaestak dana nije dovoljno i u tom periodu je veoma teško "pridobiti" osuđenika za saradnju. Njegov početni adaptacioni period na zatvorske uslove traje duže, osuđenik je nepovreljiv prema drugima nesiguran u sebe, njega pokušavaju da pridobiju razne neformalne grupe, u tom periodu uspostavlja prve kontakte sa ostalim osuđenicima i traži svoje mesto u osuđeničkoj strukturi. Osuđenik je najčešće anksiozan, neurotičan, nesiguran, emotivno labilan, vulnerabilan i nepoverljiv. Sve to utiče na validnost dobijenih rezultata u procesu opservacije ličnosti osuđenika. Utisak je da zbog velike fluktuacije osuđenika zavodi skraćuju vreme trajanja ispitivanja ličnosti, što se odražava na kvalitet procesa opservacije, a kasnije i na adekvatnu internu klasifikaciju. Naravno, sve ovo se negativno odražava na kvalitet samog procesa resocijalizacije. Držimo da je neophodan znatno duži period za opservaciju osuđenika koji su osuđeni na duge i veoma duge kazne, kao i za kategoriju osuđenika kod kojih se zapažaju i druge psihičke smetnje.¹¹

¹¹ U prethodnom ZIKS-u predviđen je poseban Zavod za ispitivanje ličnosti i nije bilo ograničenja vremena boravka u zavodu.

Tabela 1. Pregled dužine boravka osuđenika u prijemno odeljenje

Dužina boravka osuđ. u prijemnom odeljenju	Tipovi zavoda									
	Otvoreni		Poluotvoreni		Zatvoreni		Zatvoreni sa posebnim obezbeđenjem		Ukupno	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
do 3 dana	92	10.42	212	15.06	-	-	-	-	304	4.90
od 3 do 7 dana	115	13.02	409	29.05	2	0.06	-	-	526	8.48
od 7 do 10 dana	479	54.25	555	39.41	195	5.66	19	4.08	1248	20.12
od 10 do 15 dana	192	21.74	125	8.88	1091	31.67	78	16.74	1486	23.96
od 15 do 20 dana	4	0.45	48	3.41	1662	48.24	151	32.40	1865	30.07
od 20 do 30 dana	1	0.12	59	4.19	495	14.37	218	46.78	773	12.47
Ukupno	883	100.00	1408	100.00	3445	100.00	466	100.00	6202	100.00

Veoma važno je kako i kojim *vrstama* tehnika i testova se vrši ispitivanje ličnosti. Za ozbiljnija ispitivanja ličnosti obavezni su testovi ličnosti, sposobnosti, testovi inteligencije i drugi testovi koji ispituju najbitnije psihičke funkcije osuđenika. Karakteristika je gotovo svih zavoda, osim zavoda u Valjevu i Vaspitno-popravnog doma u Kruševcu, da se opservacija osuđenika ne vrši od svih članova tima, već da svaki od članova tima vrši selekciju osuđenika koju individualno obrađuje. Pa tako jedan broj osuđenika koji imaju psihološke smetnje ispituje psiholog,¹² socijalni radnik obrađuje osuđenike sa dominantnim problemima u socijalnoj sferi, a pedagog one osuđenike za koje se proceni da im je potreban nastavak obrazovnog procesa. Prenatrpanost zatvora uslovlila je, pored nedovoljnog broja kadrova,¹³ da se ne vrše timske i kompletne opservacije osuđenika, već da se osuđenici obrađuju od pojedinih stručnjaka prema dominantnim karakteristikama osuđenika. Što se tiče korišćenja vrsta testova i

¹² Psiholog ispituje, najčešće, kategoriju osuđenika za koju se proceni da ima određenih psihičkih i emotivnih smetnji i kojima je potreban specijalizovan tretman.

¹³ Oko 30% radnih mesta nije popunjeno u Službi za prevaspitavanje, a posebno nedostaju psiholozi, pedagozi i vaspitači.

tehnika u opservaciji, stanje je veoma raznoliko. Svaki psiholog koristi, po svom izboru, određene testove i tehnike za ispitivanje ličnosti osuđenika¹⁴ i gotovo nema dva zavoda u kojima se upotrebljavaju istovetne baterije testova. Istovetna je situacija i kod socijalnih radnika i pedagoga.

Opservacija ličnosti osuđenika je u dobrom delu površna i nepotpuna. U prilog toj konstataciji je i činjenica da kod 33,27% osuđenika nisu ispitivane intelektualne sposobnosti a kod 57,85% nisu merene osobine ličnosti. U većini zatvora, koji nemaju odeljke za ispitivanje ličnosti, opservacija osuđenika se zasniva na proučavanju presude, proučavanju biografskih podataka osuđenika i na osnovu prvih informativnih razgovora koji se sa osuđenikom vode u vreme prijema i boravka u prijemno odeljenje.

Nepostojanje utvrđenih minimalnih standarda u korišćenju testova i tehnika u ispitivanju ličnosti osuđenika onemogućava upoređivanje dobijenih rezultata i analizu strukture ličnosti pojedinih osuđenika po određenim kriterijumima. Iz tih razloga opservacija ličnosti osuđenika se vrši na najrazličitije načine, različitim testovima, upitnicima, intervjuima i slično. Tako neujednačena opservacija ima ograničeno dejstvo i to samo na nivou pojedinačne ustanove, jer se ona ne koristi ako osuđenik penološki recidivira i ode na izdržavanje kazne u drugi zavod. Uvidom u izveštaje o izvršenom ispitivanju ličnosti osuđenih i maloletnih lica zapaža se da se dobijeni rezultati različito tumače kako na kvantitativnom tako i na kvalitativnom nivou.¹⁵ U

¹⁴ Psiholozi najčešće koriste Ravenov test i Revidiran beta test za merenje inteligencije, a za ispitivanje ličnosti upotrebljavaju Cornell index, MMPI, Ajzenkov IE test etc.

¹⁵ Autor ovog rada je osam godina radio kao psiholog u prijemnom odeljenju u Vaspitno-popravnom domu u Kruševcu i sedam godina je pratio rad prijemnih odeljenja, kao savetnik u Ministarstvu pravde.

tumačenju rezultata ispitivanja ličnosti svako od stručnjaka na svoj način interpretira dobijene rezultate i na nivou izražene rutine.

Klasifikacija osuđenika

Pitanje klasifikacije osuđenika je jedno od centralnih pitanja penologije. Penolozi na različite načine vrše podelu klasifikacije i različito je definišu. Najčešća podela klasifikacije osuđenika se vrši na eksternu i internu klasifikaciju. Pod eksternom klasifikacijom označavaju grupisanje osuđenika na bazi objektivnih kriterijuma, kao što su npr. starost, pol, povrat, socijalni položaj, zdravstveno stanje itd. Interna klasifikacija se vrši na bazi unutrašnjih, subjektivnih karakteristikama ličnosti osuđenog do kojih se dolazi na bazi naučne empirijske opservacije (Atanacković, 1988).

Za potrebe ove studije opredelili smo se za definiciju interne klasifikacije pod kojom se podrazumeva razvrstavanje osuđenika u određene kategorije, grupe i odeljenja u okviru jednog zavoda (Tucaković, 1974), a na osnovu ispitivanja ličnosti osuđenika. Da bi se prema osuđenicima primenjivala individualizacija i adekvatan tretman neophodno je poznavanje njihove ličnosti i da je izvršena adekvatna klasifikacija unutar zavoda. Ispitivanje ličnosti i klasifikacija osuđenika su veoma važne aktivnosti u procesu resocijalizacije. Poznavanje ličnosti osuđenog je osnov za klasifikaciju, individualizaciju korekcionog programa i uspešno ostvarivanje tretmana u procesu resocijalizacije. Savremeno shvatanje ciljeva klasifikacije najbolje je određeno u članu 67. Standardnih minimalnih pravila za postupanje sa zatvoreniciima u kome se kaže da je svrha

klasifikacije osuđenika: a) odvajanje od drugih onih zatvorenika za koje je verovatno da će zbog svoje kriminalne prošlosti ili lošeg karaktera vršiti negativan uticaj i b) odvajanje zatvorenika u klase u cilju olakšavanja njihovog tretmana u pravcu njihove socijalne rehabilitacije (prema Atanacković, 1988).

Za uspešan proces resocijalizacije važno je voditi računa o formiranju određenih grupa osuđenika koje će funkcionisati kao jedna mini zajednica i koja će se strukturirati po zakonitostima grupnog strukturiranja. Odnosi u grupi su od izvanrednog značaja za uspeh prevaspitanja. Grupna atmosfera je od velikog značaja za uspeh u procesu resocijalizacije i zato je klasifikacija osuđenika u vaspitne grupe, kategorije, odeljenja, radionice i slično ekstremno osetljiv posao.

Po prijemu osuđenog lica u zavod, ono se upućuje u prijemno odeljenje gde se vrši ispitivanje sa psihološkog, pedagoškog, socijalnog, zdravstvenog i bezbednosnog stanovništva.¹⁶ Na osnovu rezultata opservacije osuđenika utvrđuju se pojedinačni programi postupanja i vrši se njegovo razvrstavanje u: odgovarajuće odeljenje,¹⁷ vaspitnu grupu, klasifikacionu kategoriju¹⁸ i na radno mesto. Klasifikacija osuđenika je deo korekcionog programa postupanja.

Klasifikacija osuđenika u odeljenje zasnovana je pre svega, na stepenu kriminalne strukturiranosti osuđenika i očekivanih rezultata u procesu resocijalizacije. Dobijeni rezultati u procesu ispitivanja ličnosti, visina kazne, vrsta i težina krivičnog dela, povrat, način dolaska na izdržavanje kazne,

¹⁶ Član 13. stav 1 Pravilnika o kućnom redu u kazneno-popravnim zavodima i okružnim zatvorima (Službeni glasnik RS, br 27/2006.

¹⁷ Otvoreno, poluotvoreno i zatvoreno odeljenje.

¹⁸ Postoje tri klasifikacione kategorije: A, B, V kategorija od kojih svaka od njih ima dve podkategorije- 1 i 2.

odnos prema krivičnom delu i kazni, raniji način ponašanja van zavoda ili u zavodu, kao i na osnovu drugih činjenica bitnih za klasifikaciju, su elementi na osnovu kojih se vrši razvrstavanje u određeno odeljenje. U otvoreno odeljenje razvrstava se osuđenik od koga se očekuje uspešna reintegracija u društvenu sredinu. U poluotvoreno odeljenje razvrstava se osuđenik od koga se očekuje uspešna adaptacija na zatvorske uslove, uz uspešnu realizaciju vaspitno-korektivnog tretmana u cilju reintegracije u društvenu sredinu. U zatvoreno odeljenje se razvrstava osuđenik od koga se očekuje sporija adaptacija na zavodske uslove i sa kojim je potreban intenzivan program postupanja u cilju reintegracije u društvenu sredinu.¹⁹

Razvrstavanje osuđenika u vaspitnu grupu nije, u našem zatvorskom sistemu, zasnovano na čvrstim kriterijumima. U zavodima u kojima se izvršavaju duge kazne zatvora, razvrstavanje u vaspitne grupe vrši se prema paviljonu gde je osuđenik smešten, radnom mestu na kome je angažovan i prema odeljenju u kome je raspoređen. Dominantan kriterijum pri formiranju vaspitnih grupa u zavodima u Nišu, Požarevcu i Sremskoj Mitrovici, je "tehnološka celina-vaspitna grupa", ili kako se u praksi to naziva, "soba-radionica". U zatvorima u kojima se izvršavaju kratke kazne zatvora, postoji manji broj vaspitnih grupa, a u malim zatvorima svi osuđenici čine jednu vaspitnu grupu i sa njima radi jedan izvršilac- vaspitač. U tim zatvorima vaspitač obavlja sve poslove koji se odnose na sadržaj rada prevaspitne službe. Veoma je teško poštovati kriterijum svojstva ličnosti osuđenika kao osnov za formiranje vaspitnih grupa. Zbog složenosti sprovođenja subklasifikacije osuđenih po

¹⁹ Član 18. Pravilnika o kućnom redu u kazneno-popravnim zavodima i okružnim zatvorima (Službeni glasnik RS, br 27/2006.

svojstvima ličnosti, kao i zbog praktične nemogućnosti takve subklasifikacije, u našim ustanovama ona nije primenjivana, a nemamo saznanja da li je takav pokušaj negde činjen u svetu, mada bi to u svakom slučaju bio samo pokušaj (Nikolić, 2005). Pri formiranju vaspitnih grupa u zavodima koji izvršavaju sankcije prema maloletnicima posebno se uzimaju u obzir lična svojstva maloletnika, nivo uključenost u obrazovni proces i razred pohađanja nastave,²⁰ ista grupacija zanimanja i slično. Pokazalo se da homogenije vaspitne grupe kod maloletnika daju bolje rezultate u realizaciji korekcionih programa. Veliki problem u formiranju vaspitnih grupa je brojnost osuđenika u grupi. Zbog naglašene prenatrpanosti zavoda, s jedne strane, i nedostatka vaspitača, s druge strane, dolazi do mehaničkog nagomilavanja osuđenika u vaspitne grupe kako bi se samo formalno ispunila obaveza raspoređivanja osuđenika. U takvim okolnostima gde su grupe i sa preko 150 osuđenika,²¹ vaspitač objektivno nije u stanju ozbiljnije da ostvari ni najminimalnije programske aktivnosti. Vaspitačeva aktivnost se svodi na administriranje: pisanje izveštaja, mišljenja za uslovni otpust, pomilovanje, pogodnosti i slično. O ozbiljnom vaspitno-terapeutskom poslu nema ni govora.

Razvrstavanje osuđenika u *klasifikacione kategorije* uvedeno je, u naš sistem, Pravilnicima o kućnim redovima u zavodima 1998. godine.²² Ove kategorije su vezane za stepen i obim korišćenja automatizovanih pogodnosti (posebnih prava osuđenih). Pošlo se od ideje da je neophodno da se utvrde jasni i konkretni uslovi pod kojima osuđenici mogu da upotrebljavaju

²⁰ Teži se formiranje vaspitne grupe od maloletnika koji pohađaju isti ili približno isti razred u školi, radi lakšeg i efikasnijeg organizovanja učenja.

²¹ Izražen problem u prekobrojnosti vaspitnih grupa je u zavodu u Požarevcu, Zabeli.

²² Pravilnik o kućnom redu kazneno-popravnih zavoda zatvorenog tipa, Pravilnik o kućnom redu kazneno-popravnog zavoda za žene, Pravilnik o kućnom redu kazneno-popravnog zavoda otvorenog tipa i Pravilnik o kućnom redu okružnih zatvora.

određene pogodnosti i u kom obimu, a da se o istim stalno ne odlučuje i osuđenik ne dovodi u neizvesnost da li će mu upravnik, ili neko drugo ovlašćeno lice dodeliti određenu pogodnost? Uvođenjem automatizovanih pogodnosti znatno se smanjuje administriranje, ali pre svega uvode se jasna pravila po kojima se stižu određene pogodnosti i kako se i koliko koriste. Osuđenik, kada jednom stekne određen nivo i obim pogodnosti, koristi ih po automatizmu dok ne pređe u drugu, povoljniju kategoriju ili dok ne izgubi stečene pogodnosti. Postoje tri osnovne klasifikacione kategorije koje su označene slovima A, B i V. Svaka od ovih kategorija ima i po dve podkategorije koje su označene brojevima 1 i 2. Tako postoje 6 klasifikacionih nivoa i to: A1, A2, B1, B2, V1 i V2. Ovih šest klasifikacionih nivoa treba da omoguće "finu" iznijansiranoću u razvrstavanju osuđenika i da imaju motivacionu ulogu kod osuđenika da se aktiviraju u procesu resocijalizacije. Realno, napredovanje u korišćenje pogodnosti ima progresivni karakter, jer je osuđenik stavljen u ulogu da sam odlučuje o svom statusu. Uloga zatvorske administracije je pomerena u stranu i u značajnom stepenu je isključena subjektivnost i arbitrarnost u donošenju pojedinih odluka u vezi sa korišćenjem pogodnosti osuđenika.

Pomenute kategorije su definisane tako da je *A kategorija* najpovoljnija, sa najvećim pogodnostima, koja sadrži podkategorije A1 i A2 u koje se razvrstavaju osuđeni koji po svojim osobinama ličnosti, vrsti i težini učinjenog krivičnog dela, ranijem načinu života, ostvarenom nivou prevaspitanja i radnim angažovanjem u zavodu, predstavlja pozitivan primer i od koga se očekuje uspešna reintegracija u društvenu sredinu.²³

²³ Član 77. *Pravilnika o kućnom redu u kazneno-popravnim zavodima i okružnim zatvorima* (Službeni glasnik RS. Br.27/2006).

U *kategoriju B*, koja sadrži podkategorije B1 i B2, razvrstava se osuđeni kod koga se, na osnovu osobina ličnosti, vrste i težine učinjenog krivičnog dela, ranijeg načina života, ostvarenog nivoa prevaspitanja i radnog angažovanja u zavodu, očekuje uspešna adaptacija na zavodske uslove i uspešna reintegracija u društvenu sredinu po realizaciji vaspitno-korektivnog tretmana.²⁴

U *kategoriju V*, koja sadrži podkategorije V1 i V2, razvrstava se osuđeni kod koga se na osnovu osobina ličnosti, vrste i težine učinjenog krivičnog dela, ranijeg načina života i ostvarenog nivoa prevaspitanja, očekuje otežana adaptacija na zavodske uslove i sa kojim je potreban intenzivniji vaspitno korektivni rad.²⁵

U tabeli 2. prikazan je pregled osuđeničke populacije u zavodima u Srbiji koji su u decembra 2007. godine bili razvrstani u klasifikacione kategorije. Ako posmatramo ukupnu osuđeničku populaciju u zatvorskom sistemu, njih 19,23% je razvrstano u kategoriju A, 50,92% u kategoriju B, a 29,85% u kategoriju V. Podaci su očekivani i ukazuju da je najveći broj osuđenika klasifikovan u B klasifikacionu kategoriju pogodnosti, a da je najmanji broj osuđenika klasifikovan u A kategoriju. Ako se analizira kategorizacija osuđenika po tipu zavoda (otvoreni, poluotvoreni i zatvoreni), rezultati pokazuju da su osuđenici u otvorenim zavodima, u najvećem broju klasifikovani u B (47,20%) i u A (45,00%) kategoriju, a u V kategoriju samo 7,80%. U poluotvorenim zavodima, takođe, najveći broj osuđenika ima pogodnosti iz B kategorije (58,04%),

²⁴ Član 78. stav 1. *Pravilnika o kućnom redu u kazneno-popravnim zavodima i okružnim zatvorima* (Službeni glasnik RS. Br.27/2006).

²⁵ Član 79. stav 1. *Pravilnika o kućnom redu u kazneno-popravnim zavodima i okružnim zatvorima* (Službeni glasnik RS. Br.27/2006).

zatim znatno manji broj je razvrstan u A kategoriju (27,78%) a u V kategoriju razvrstano je 14,18% osuđenika. Sasvim drugačija situacija je u zavodima i odeljenjima zatvorenog tipa i zatvorenog tipa sa posebnim merama obezbeđenja, gde je 49,54% osuđenika razvrstano u V kategoriju, 46,81% u B kategoriju, a samo 4,05% osuđenika je razvrstano u A kategoriju pogodnosti.

Tabela 2. Prikaz klasifikacije osuđenika, po odeljenjima, u klasifikacione kategorije

Kategorije	Otvoreni zavodi i odeljenja		Poluotvorni zavodi i odeljenja		Zatvoreni zavodi i zatvoreni sa posebnim merama obezbed. I odeljenja		Ukupno		
	N	%	N	%	N	%	N	%	
A	A1	171	18,10	185	7,91	7	0,24	363	5,85
	A2	254	26,89	465	19,87	111	3,81	830	13,38
B	B1	263	27,83	851	36,37	455	15,99	1569	25,30
	B2	183	19,36	507	21,67	899	30,82	1589	25,62
V	V1	63	6,67	243	10,38	985	33,77	1291	20,82
	V2	11	1,15	89	3,80	460	15,77	560	9,03
UKUPNO		945	100,00	2340	100,00	2917	100,00	6202	100,00

Ovde se nameće pitanje zašto je relativno mala razlika u statusu korišćenja pogodnosti između osuđenika koji su u otvorenim zavodima i poluotvorenim zavodima? Logično bi bilo da je najveći broj osuđenika u otvorenim zavodima razvrstan u A kategoriju pogodnosti, nešto manji broj u B kategoriju, a veoma mali broj u V kategoriju. Ovako dobijeni rezultati mogu se objasniti činjenicom da je struktura osuđenika u otvorenim zavodima, prema povratu, težini i vrsti izvršenih krivičnih dela i dužini kazne, gotovo istovetna kao i u zavodima poluotvorenog tipa. U otvorenim zavodima nalazi se oko 45% osuđenika koji su ranije osuđivani (Stevanović, 2008) i da se otvoreni zavodi, sve češće upotrebljavaju za rešavanje bezbednosnih problema u

sistemu, odnosno u njih se premeštanju osuđenici koji ni po kojim kriterijumima nisu za otvorene zavode.²⁶ Takođe, kao posledica nedovoljno adekvatne i potpune eksterne klasifikacije, stanje u zavodima je takvo da u svim tipovima zavoda ima osuđenika koji ne bi trebali da pripadaju tom tipu zavoda. Kako u praksi nema ponovnog raspoređivanja ili premeštanja osuđenika po kriterijumu progresivnog napredovanja iz zavoda u zavod sa većim pogodnostima, svaki zavod postaje zavod opšteg tipa sa svim kategorijama osuđenika.²⁷

Zbog takve prakse klasifikacione kategorije, kao način objektivizacije i automatizacije korišćenja pogodnosti, ne daju značajno pozitivnije rezultate u procesu resocijalizacije osuđenika. Razvrstavanje u klasifikacione kategorije ima smisla ako utiče na motivaciju osuđenika da aktivno prihvate korekcionu program i da budu subjekat u procesu resocijalizacije.

Razvrstavanje osuđenika na radno mesto u zavisnosti je od zanimanja osuđenika, ali i od činjenice u koje odeljenje se osuđenik klasifikuje. U kazneno-popravnim zavodima zatvorenog i zatvorenog tipa sa posebnim obezbeđenjem, privredne jedinice, industrijski pogoni i radionice se, po pravilu, nalaze u zatvorenom delu zavoda, a ekonomije su van zatvorenog zavoda. Takav raspored objekata za upošljavanje osuđenika u mnogome određuje i njihovo klasifikovanje na određena radna mesta. U zavisnosti od klasifikacije u odeljenje, osuđenik se raspoređuje na radno mesto koje je slobodno i koje postoji u okviru odeljenja u koje se raspoređuje, što je svakako ograničavajući faktor na veći

²⁶ Zavod u Šapcu kao otvoreni zavod, primoran je da za jedan broj osuđenika koji su premešteni iz drugih zavoda, formira odeljenje pojačanog nadzora.

²⁷ U višedecenijskoj praksi nije poznat slučaj da je neki osuđenik, na inicijativu uprave zavoda, predložen za premeštaj u zavod sa povoljnijim režimom, kao rezultat uspešnosti procesa prevaspitanja. Po pravilu dobri osuđenici se zadržavaju u zavodu, a loši se predlažu za premeštaj.

izbor radnih mesta koja su adekvatnija osuđeničkim sposobnostima i željama.

Osnovne karakteristike interne klasifikacije osuđenika u zatvorskom sistemu Srbije su:

- Interna klasifikacija, unutar zavoda, obavlja se na osnovu rezultata opservacije osuđenika u prijemnom odeljenju, koji u značajnom broju zavoda nisu kompletni i ne zadovoljavaju usvojene standarde u ispitivanju ličnosti osuđenika;

- Razvrstavanje osuđenika vrši upravnik zavoda, na predlog stručnog tima za opservaciju, ili pojedinca zaduženog za ispitivanje ličnosti;

- Interna klasifikacija ima značajnih nedostataka, jer ne daje dovoljno mogućnosti za izbor specifičnih programa na nivou jednog zavoda, što ograničava izbor adekvatnog radnog mesta, usavršavanje zanimanja i slično

- Internu klasifikaciju, u značajnoj meri, obesmišljava neadekvatna eksterna klasifikacija koja svaki zavod, *de facto*, pretvara u zavod opšteg tipa, sa veoma raznovrsnim kategorijama osuđenika, gde nije moguće do kraja sprovesti internu klasifikaciju.²⁸

Veoma ozbiljan nedostatak u razvrstavanje i klasifikaciji osuđenika u zatvorskom sistemu u Srbiji je nepostojanje dvostepene klasifikacije osuđenika. Prihvatanje modela administrativne objektivne eksterne klasifikacije osuđenika ne omogućava adekvatnu klasifikaciju i neuzima u obzir lična svojstva osuđenika, koja su u suštini i osnova uspešnosti

²⁸ Objektivno ne postoje ni građevinski-smeštajni ni organizacioni uslovi da se vrši razvrstavanje osuđenika u više kategorija.

tretmana. Ranija ideja o eksternoj klasifikaciji, zasnovanoj na ličnim svojstvima osuđenika, vrsti tretmana koji treba realizovati i tipu zavoda u kome se taj tretman primenjuje, je davala nadu za veće efekte u procesu resocijalizacije osuđenika. Sadašnje rešenje, a posebno stanje na terenu, ukazuje da je klasifikacija osuđenika jedno od ozbiljnijih pitanja, a i problema, u zatvorskom sistemu u Srbiji.

OBLICI TRETMANA U ZATVORSKOM SISTEMU SRBIJE

Vaspitno - korektivni rad sa osuđenima

U penološkoj praksi primenjuju se različiti vidovi i oblici institucionog tretmana osuđenika za koje se proceni da mogu da ispoljavaju reintegraciono dejstvo. U različitim zatvorskim sistemima različiti oblici tretmana se u različitom obimu i primenjuju. U jednom sistemu dominantni su pojedini oblici tretmana, u drugom sistemu akcenat se stavlja na drugu vrstu tretmana. Takve razlike postoje i na nivou zavoda, a naročito na nivou pojedinih država, odnosno sistema. To pitanje je povezano sa teorijskim konceptom od koga se polazi u tretmanu, sa iskustvima terapeuta u korekcionom radu i njegovim vrednovanjem pojedinih oblika tretmana, sa postavljanjem bližih i daljih ciljeva u strategiji tretmana i nizom drugih okolnosti (Milutinović, 1973).

Vaspitno korektivni rad je proces menjanja ponašanja osuđenika primenom niza metoda i postupaka kojima se na

osuđenika utiče da ubuduće ne čini krivična dela.²⁹ Ovaj proces, prevashodno, ostvaruje prevaspitna služba koju čine vaspitači, a koja usklađuje rad ostalih učesnika u prevaspitavanju osuđenika. Utvrđivanjem vaspitno-korektivnih potreba osuđenika je, realno, određivanje individualnog programa, odnosno operacionalizacija opšteg cilja prevaspitavanja. Obaveznost sprovođenja individualnog programa prevaspitavanja ima višestruki značaj, a pre svega uverenost u mogućnost menjanja negativnih oblika ponašanja i stavova osuđenika. Za ostvarivanje tako važnog i odgovornog društvenog i stručnog zadatka, najodgovornije je vaspitno osoblje. Vaspitači³⁰ su praktično nosioci vaspitno-korekcionog procesa i oni najaktivnije i neposredno rade na menjanju osobina ličnosti i ponašanja osuđenog lica. U tom cilju oni će koristiti metode i tehnike koje su najpogodnije za menjanje onih osobina koje su u individualnom programu predviđene kao najbitnije u procesu korekcije osuđenikove ličnosti. U zavisnosti od potrebnog intenziteta rada sa osuđenikom, vaspitač planira nivo intenziteta i dubinu promena osobina ličnosti i stavova. Osnovni uslov za adekvatno planiranje intenziteta i nivoa promena ponašanja osuđenika je prethodno izvršena kvalitetna opservacija ličnosti. Ona je baza za sve dalje aktivnosti u ostvarivanju sveukupnog tretmana, a samim tim i procesa resocijalizacije.

Pod vaspitno korektivnim radom podrazumevamo osmišljen, planski i sistematizovan rad sa osuđenikom u procesu

²⁹ Član 19. stav 1. ZIKS-a.

³⁰ Pod pojmom "vaspitač", u zatvorskom sistemu Srbije, podrazumevamo visokoobrazovanog stručnjaka koji neposredno radi sa osuđenikom na realizaciji vaspitno-korektivnog programa. Uslov za obavljanje poslova vaspitača su završen Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju - smer za prevenciju i resocijalizaciju, Filozofskim fakultetom (grupa pedagogija, psihologija, sociologija), Učiteljski fakultet ili Fakultet političkih nauka - smer socijalna politika.

menjanja stavova, osobina ličnosti, navika i vrednosnog sistema koji su uticali na njegovo kriminalno ponašanje. Na ostvivanju ovih ciljeva angažuju se svi učesni u realizaciji tretmana, a najvažniju ulogu u tom procesu, ima služba za prevaspitavanje, odnosno vaspitači. Ovom prilikom želimo da prikazemo sadržaj i suštinu vaspitnog rada vaspitača. Vaspitači su zaduženi za rad sa pojedincem i vaspitnom grupom (Jašović, 2000) i u svom radu primenjuju individualni, grupni i druge oblike rad.

Individualni rad prema svom karakteru, najčešće, ima vid individualnog savetovanja, koje se kao forma rada primenjuje i u prosveti, zdravstvu, socijali i drugim oblastima rada sa ljudima. Ovaj oblik rada sa osuđenima u kazneno-popravnim ustanovama je, međutim, prema fazama odvijanja i položaja subjekta prevaspitanja u njemu, najbliži metodi individualnog savetovanja koja se upotrebljavaju u tzv. površinskoj psihoterapiji (Nikolić, 2005). Savetovanje, kao metoda rada, u zatvoru ima značajno mesto u sveukupnom vaspitno-korektivnom radu sa osuđenikom na promeni njegovog obrasca ponašanja.

Individualni rad sa osuđenikom se ostvaruje u neposrednom kontaktu između vaspitača i osuđenika, počev od prvog informativnog razgovora koji vaspitač vodi sa osuđenikom nakon njegovog prijema u zavod. Vaspitač, nakon obavljenog prvog informativnog razgovora sa osuđenikom, planira dinamiku, sadržaj i intenzitet individualnog rada. Individualni rad zavisi od programa koji je određen za osuđenika, ličnih svojstava i stepena potrebnih korekcija određenih osobina, stavova, vrednosti i drugih oblika ponašanja.

Grupni rad je oblik rada koji se temelji na teoriji grupa, po kojoj se uzroci kriminalnog ponašanja nalaze u grupnim odnosima i interpersonalnim vezama. Shodno tome, ako je grupa

medijum antikriminalnog ponašanja, ona može poslužiti kao faktor promene stavova, mišljenja i shvatanja o vrednostima. Grupni rad podrazumeva da osuđenik pripada grupi, koja se vlada po važećim normama i koja može da zadovolji izvesne njegove ciljeve i potrebe. Uopšteno rečeno, ako se grupni pritisak stvaralački ispoljava, on vodi uspehu u rehabilitaciji osuđenika (Milutinović, 1973). U našem zatvorskom sistemu vaspitač obavlja grupni rad u dva vida. Prvi vid grupnog rada odvija se na nivou vaspitne grupe, a drugi na nivou manjih grupa, obrazovanih po određenim kriterijumima i za određene potrebe.

Vaspitno- korektivni tretman oslanja se na dobijene rezultate u opservaciji i koristi metode pomoću kojih utiče na izmenu obrasca ponašanja osuđenika. Vaspitač upotrebljava sledeće metode u svom radu: direktivno individualno savetovanje, nedirektivno individualno savetovanje, nedirektivno grupno savetovanje, metodu frontalnog rada sa grupom, metodu uveravanja, metodu navikavanja, metodu podsticanja i metodu sprečavanja.

Tabela 3. oblici vaspitno-korekcionog tretmana

R.b.	Oblici vaspitno-korekcionog rada	N	%
1.	Individualni rad (razgovori, savetovanja i sl.)	253	78,09
2.	Grupni rad (učesće u grupnom radu sa vaspitačem)	48	14,81
3.	Frontalni rad (rad vaspitača sa celom vas. grupom)	17	5,25
4.	Ostali oblici vaspitnog rada vaspitača	6	1,85
	UKUPNO	324	100,00

Istražujući oblike vaspitno-korektivnog rada vaspitača u zavodima (tabela 3.), ustanovljeno je da se individualni rad najčešće primenjuje u radu sa osuđenima i da je zastupljen u preko 78% slučajeva, od ispitivane populacije osuđenika. Vaspitač u oko 15% slučajeva upotrebljava grupni oblik rada sa osuđenima, a samo u oko 7% primenjuje druge oblike rada. Iz

ovih podataka može se zaključiti da vaspitači primenjuju najčešće samo individualan rad, što se i u teoriji i u praksi pokazalo kao nedovoljno za ozbiljnije menjanje ličnosti osuđenika.

Individualni i grupni pristup u ostvarivanju vaspitno-korektivnog tretmana sa osuđenima ima veliki značaj sa stanovišta resocijalizacije osuđenika i on počiva na interakciji vaspitač (terapeut) i osuđenik odnosno terapeut - grupa i odnos između pojedinaca u grupi.

Obrazovanje osuđenika

Značaj i razvoj obrazovanja u procesu resocijalizacije osuđenika

Obrazovanje osuđenika je jedan od osnovnih oblika tretmana koji se primenjuje u procesu korekcije navika i ponašanja delinkvenata. Ono ne samo što daje osuđenima određenu sumu znanja i podiže njihov kulturni nivo već ih istovremeno priprema za uspešniju reintegraciju u društvenu sredinu, nakon izdržane sankcije (Jašović, 2000). Obrazovni proces ima važnu ulogu u formiranju ličnosti, izgradnji navika i utiče na svestrani razvoj ličnosti. Obrazovanje osuđenika se mora posmatrati kao sastavni deo ukupnog sistema vaspitanja i obrazovanja društva. Opšti cilj obrazovnog tretmana je da osuđenik razume uslove života i odnose u društvu, da shvati kako problemi s kojima se suočava nisu samo rezultat poremećaja odnosa u društvu, već su deo i njegove ličnosti, shvatanja, motiva i realnosti ciljeva (Bošković & Radoman, 2002). Obrazovanje, kao vid sticanja novog znanja, u sebi sadrži i elemente vaspitanja, pa su tako proces obrazovanja i proces

prevaspitanja dve strane jedne medalje, odnosno, uvek se prožimaju i obostrano deluju na pojedinca.

Usvajanjem koncepcije prevaspitanja i resocijalizacije kao osnovne svrhe kažnjavanja, obrazovanje osuđenika je smatrano značajnom komponentom svake socijalizacije, pa prema tome i resocijalizacije. Ideja o obrazovanju osuđenika okupirala je penološku misao još u XIX veku. Tako je već na I Kongresu za krivično pravo i kaznene zavode, održanom u Londonu 1872. godine na dnevnom redu bila problematika obrazovanja osuđenika (Atanacković, 1988). Na kongresu je zaključeno da nastava treba da bude raznovrsna i da cilj obrazovanja treba da bude osposobljavanje osuđenog za pošten život na slobodi. Problematika obrazovanja osuđenika razmatrana je na više kongresa za krivično pravo i kaznene zavode, na različitim naučnim skupovima i konferencijama, a sve sa idejom kako na najefikasniji način uključiti obrazovanje osuđenika u opšti tretman kojim treba menjati prestupnika i odvratiti ga od kriminalnog ponašanja. Pored opšteg obrazovanja osuđenika, veoma veliki značaj se pridaje i stručnom osposobljavanju osuđenika za neko zanimanje. Dosadašnja iskustva većine zemalja, pa i naše, govore da je obrazovanje osuđenih neophodno, a da stručno osposobljavanje mora da odgovara prilikama u privredi van zatvora i da je prilagođeno individualnim potrebama osuđenih (Nikolić, 2005). Kvalitet i stepen socijalizacije, pa samim tim i resocijalizacije, zavisi od urođenih i socijalno stečenih osobina te se neke osobine i svojstva teško mogu menjati pod uticajem obrazovanja. Ona svojstva koja se mogu menjati pod uticajem obrazovanja su: norme, vrednosti, stavovi, navike, način života, način ponašanja i socijalne uloge, koje se putem obrazovanja i institucionalne resocijalizacije uče i usvajaju (Knežić, 2001).

Međutim, poslednjih decenija jača sumnja u pozitivne rezultate obrazovanja na proces prevaspitanja delinkvenata. Iskustva pokazuju da je sve veći broj osuđenika sa srednjim i višim stepenom obrazovanja i da obrazovanje nije imalo presudan značaj u opredeljivanju za vršenje krivičnih dela.

Velika očekivanja od obrazovanja i stručnog osposobljavanja osuđenika, kao bitnog faktora u procesu resocijalizacije, su izneverena i nije se potvrdilo mišljenje da će obrazovanjem pojedinca biti znatno smanjen kriminal, odnosno da će osuđenici koji su u zavodu završili određen obrazovni proces, prestati sa vršenjem krivičnih dela. Svakako da obrazovni proces ima veliki uticaj na lica u razvoju, na mlade koji su u fazi formiranja ličnosti, a da obrazovanje odraslih, posebno već strukturiranih kriminalaca, ima ograničene mogućnosti. Struktura ličnosti odraslih osoba je već čvrsto formirana i veoma otporna na spoljne uticaje da bi se mogla izmeniti obrazovanjem. Zato zagovornici ovakvog mišljenja su skeptični u efekte škole u penalnim ustanovama, posebno prema odraslim delinkventima. Efekti obrazovanja u zatvorskim uslovima zavise i od realnog planiranja obrazovanja. Pri doziranju tretmana u sferi obrazovanja neophodno je voditi računa da se osuđeniku postave nešto teži zadaci, ali realnih mogućnosti i ostvarljivi. Pokazalo se da preambiciozni i neostvarljivi zahtevi demotivšu osuđenika (Stevanović, 1986).

Danas je, u našem društvu, sve prisutnija konstatacija da se naš sistem obrazovanja, već duži niz godina, nalazi u dubokoj i ozbiljnoj krizi (Ilić, 2000), što se manifestovalo i na obrazovni sistem u penalnom sistemu.

Zakonske osnove i način organizacije obrazovanja u zavodima

Imajući u vidu značaj obrazovnog tretmana u procesu resocijalizacije i reintegracije osuđenika, *Zakon o izvršenju krivičnih sankcija Republike Srbije*, propisao je prava osuđenika na osnovno i srednje obrazovanje i obavezu zavoda u pogledu realizacije obrazovnog procesa.³¹ Osuđeni ima pravo na osnovno i srednje obrazovanje, koje se shodno opštim propisima organizuje u zavodu. Osnovno i srednje obrazovanje može se organizovati ili u školi pri zavodu ili u odvojenom odeljenju škole u mestu gde se nalazi sedište zavoda. Ovo školovanje osuđenika se odvija po propisima i programima kao i svako drugo školovanje i osposobljavanje odraslih lica na slobodi. Zavod je, takođe, u obavezi da organizuje i sprovede obavezno obrazovanje, posebno za osuđene maloletnike i mlađa punoletna lica. Zavod može da organizuje i nastavu za ostala osuđena lica zavisno od svojih mogućnosti i potreba osuđenika (Jovašević & Stevanović, 2008). Upravnik zavoda može osuđenom odobriti vanredno školovanje, pod uslovom da to dozvoljavaju razlozi bezbednosti i ako se programom postupanja proceni da je to potrebno i korisno za postizanje svrhe izvršenja kazne zatvora prema osuđenom licu. Troškove školovanja snosi sam osuđenik. Da bi se zaštitio integritet osuđenog lica, kao i da ne bi bio ma na koji način stigmatizovan, zakonodavac je propisao da se iz isprava o sticanju obrazovanja ne sme biti vidljivo da je obrazovanje stečeno za vreme izdržavanja kazne.³² Iz tih razloga zavod angažuje civilne škole koje, najčešće, izvode nastavu, organizuju polaganje ispita i izdaju diplome o završenom školovanju.

³¹ Član 110, 111, 112. ZIKS-a (Službeni glasnik RS. Br 85/2005.)

³² Član 112. ZIKS-a

U zavodima u Srbiji se sedamdesetih i osamdesetih godina XX veka obrazovanju pridavao veoma veliki značaj. Tako su u tom periodu u zavodima u Nišu, Požarevcu, Sremskoj Mitrovici, Valjevu i u Vaspitno popravnom domu u Kruševcu veoma aktivno radile škole i imale su status posebnih organizacionih jedinica u zavodu. U zavodima u Nišu, Požarevcu i Sremskoj Mitrovici postojali su obrazovni centri-škole za obrazovanje odraslih osuđenika, u kojima su osuđenici sticali osnovno i srednje usmereno obrazovanje. Škola je povezana sa odgovarajućim školama u gradu i organizovana je kao istureno odeljenje tih škola, čime je zadovoljena zakonska obaveza da se iz svedočanstva i diplome ne vidi da je osuđeni školu završio za vreme izdržavanja kazne. U sva tri zavoda obrazovni centri su imali posebne objekte, zgrade sa potrebnim prostorijama, kabinetima, učionicama i sa svim neophodnim nastavnim sredstvima. U školama su radili učitelji, nastavnici i profesori, čiji je zadatak bio da opismenjavaju osuđenike, da organizuju i izvode pripremnu nastavu i da organizuju polaganje razreda ispred komisija koje su činili nastavnici iz civilnih škola i nastavnici iz obrazovnih centara u zavodima. U tom periodu godišnje je upisivano više stotina osuđenika koji su sticali osnovno i srednje usmereno obrazovanje. Sa pojavom sumnje u ideju prevaspitanja i njenim realnim mogućnostima u korekciji ponašanja delinkvenata, nastaje period sve manje vere u moć obrazovanja, kao oblika tretmana koji može bitno da utiče na korekciju ponašanja osuđenika. Kao rezultat takvih tendencija, nastaje period sve manjeg interesovanja za obrazovnim procesom, ali i indolentnost uprava zavoda. U periodu od 1990. pa sve do danas, interesovanje osuđenika za obrazovanjem se iz godine u godinu smanjivalo, škole su ostajale prazne, prekinuta je saradnja sa civilnim školama, nastavnički kadar je odlazio iz zavoda, a novi

kadrovi nisu primani i tako su obrazovni centri u zavodima imali sve manje aktivnosti. Novom sistematizacijom,³³ u ovim zavodima, škole su organizaciono postale odseci u Službi za prevaspitanje sa, u većini slučajeva, jednim referentom za organizaciju kulturno-obrazovnih aktivnosti³⁴. Razloge treba tražiti i u činjenici da su svake godine na izdržavanje kazne dolazili osuđenici sa većim stepenom školske spreme, ali i da su bili sve manje motivisani za nastavkom obrazovnog procesa. Pored ovih razloga za gašenjem obrazovnih centara, svakako je uticala i nedovoljna zainteresovanost uprava zavoda za organizacijom obrazovanja, jer je to u jednom trenutku bilo i ekonomski nerentabilno.³⁵

Prema statističkim podacima zavoda u Nišu, Požarevcu i Sremskoj Mitrovici, obrazovni centri pri ovim zavodima obrazuju sve manji broj zatvorenika, iako postoji ozbiljan broj nepismenih osuđenika.³⁶ Prema podacima Uprave za izvršenje krivičnih sankcija u 2010 godini 999 osuđenika je nepismeno ili je sa nepotpunom osmogodišnjom školom.

³³ Pravilnik o organizaciji i sistematizaciji radnih mesta u Upravi za izvršenje zavodskih sankcija (2006).

³⁴ U zavodu u Požarevcu izvršilac na radnom mestu organizatora poslova obrazovanja" obezbeđuje raspoređivanje za obavljanje praktične obuke u učeničkoj radionici, učestvuje u izradi planova praktične obuke i proizvodnih planova i zadataka učeničke radionice, obezbeđuje uslove za obavljanje osnovnog, usmerenog i drugog obrazovanja..."

³⁵ U sva tri obrazovna centra se 1998. za obrazovanje prijavilo samo oko 20 osuđenika.

³⁶ Primera radi zavod u Nišu je 1980. godine u svoj obrazovni centar je upisao 185. osuđenika, 1990. godine upisao je 58, a 2010 neznatan broj, jer obrazovni centar i ne postoji. To stanje je istovetno i u drugim zavodima u Srbiji.

*Tabela 4. Pregled osuđenih i maloletnika
po stepenu školske spreme*

Stepen školske spreme	%
Potpuno nepismeni	3,64
Nezavršena osmogodišnja škola	12,34
Završena osmogodišnja škola	25,16
Nezavršena srednja škola	3,49
Završen II stepen	6,77
Završen III stepen	25,42
Završen IV stepen	17,90
Završen V stepen	0,98
Nezavršena viša škola ili fakultet	1,03
Završena viša škola	1,39
Završen fakultet	1,49
UKUPNO	100,00

Ako podatke iz tabele 4. grupišemo u kategorije: nepismeni i sa nezavršenom osmogodišnjom školom, završena osmogodišnja škola, završena srednja škola i završena viša škola ili fakultet, dobijemo jasniju strukturu osuđeničke populacije prema stepenu obrazovanja. Tako od ukupne osuđeničke populacije njih 16,34% je nepismeno ili nema završenu osmogodišnju školu, 60,84% ima samo osmogodišnju školu, 20,04% ima završenu srednju školu, a njih 2,88% ima višu školu ili fakultet. Na osnovu ovih podataka može se zaključiti da je neophodan obrazovni tretman prema jednom značajnom broju osuđenika, a da se razlozi malog broja obuhvaćenih osuđenika obrazovnim procesom, nalaze u slabostima sistema.

Prema podacima iz godišnjeg izveštaja Uprave i u Kazneno-popravnom zavodu za žene u Požarevcu nema organizovanog procesa obrazovanja osuđenica. Obrazovanjem osuđenica bavi se samo jedan referent za organizaciju kulturno-obrazovnih aktivnosti. Ako se ima u vidu da u zavodu za žene kaznu zatvora izdržavaju i mlađa punoletna lica i maloletna lica osuđena na kaznu maloletničkog zatvora, s pravom se može

zaključiti da je nedopustivo zanemarivanje obrazovnog procesa, kao jednog od vidova tretmana u radu sa osuđenicama.

Za razliku od ovih zavoda, zavodi u Valjevu i Vaspitno-popravni dom u Kruševcu imaju organizovaniji obrazovni proces. Zavod u Valjevu školovanje maloletnika organizuje u saradnji sa školama u gradu, mada poslednjih godina i škola u ovom zavodu gubi na značaju (nema dovoljno učenika, nema potreban broj nastavnika) i obrazovanje maloletnika se odvija uz dosta poteškoća.³⁷ Škola pri vaspitno-popravnom domu je u potpunoj funkciji, ima kompletiran nastavni kadar za osmogodišnje obrazovanje, kao i profesore za pripremnu nastavu za srednje obrazovanje. Krajem 2012. godine, u zavodu u Valjevu i u Vaspitno-popravnom domu u Kruševcu, u obrazovni proces je uključeno 126 maloletnika. Ovde treba napomenuti i činjenicu da se u svim okružnim zatvorima nalaze i osuđenici sa dugim kaznama, koji su, iz raznoraznih razloga premešteni ili upućeni u te zatvore,³⁸ od kojih svakako jednom dobrom broju je potrebno dalje školovanje, a za koje zatvori nisu osposobljeni i nemaju mogućnosti.

Na osnovu trenutnog stanja u pogledu primene obrazovanja kao vida tretmana u procesu korekcije ponašanja i resocijalizacije osuđenika, može se zaključiti sledeće:

1. U zatvorskom sistemu u Srbiji obrazovanje, kao jedan od vidova tretmana osuđenika, se koristi veoma malo prema odraslim osuđenicama, iako ima dovoljan broj osuđenika kojima je obrazovanje neophodno.

³⁷ Po sistematizaciji radnih mesta Zavoda u Valjevu, predviđena su tri profesora i tri nastavnika praktične nastave.

³⁸ Premešteni ili upućeni na izdržavanje kazne, kao potrebna radna snaga, iz razloga bezbednosti, odvajanje od raznoraznih grupa i klanova i sl.

2. Obrazovanje se u znatnoj meri primenjuje u korekciji ponašanja maloletnika koji se nalaze na izvršenju vaspitne mere upućivanja u vaspitno-popravni dom i koji su osuđeni na kaznu maloletničkog zatvora,

3. Obrazovanje u zavodu za žene se ne primenjuje u procesu resocijalizacije i svedeno je na ličnu inicijativu pojedine osuđenice, što je u postojećoj organizaciji zavoda veoma teško realizovati.

4. Uprava i zavodi ne ispoljavaju želju za stvaranje uslova i iznalaženje modela po kome bi se osuđenici u većem broju uključili u neki vid obrazovanje.³⁹

5. Stručnim osposobljavanjem je obuhvaćen veoma mali broj osuđenika⁴⁰ i godinama se ne uvode nova zanimanja, prilagođena savremenim potrebama privrede.

Primena procesa obrazovanja u resocijalizaciji osuđenika u Zatvorskom sistemu Srbije je simbolično. Prijemna odeljenja sve manje planiraju obrazovanje kao obavezu osuđenika u procesu ostvarivanja programa postupanja u toku izvršenja kazne zatvora, osuđenici nemaju motivaciju da se prijavljuju za dalje školovanje, jer im ta aktivnost ne donosi posebne beneficije za vreme izdržavanja kazne. Zavodima je ekonomičnije ako se ne angažuju na organizaciji obrazovnog procesa (ne plaćaju spoljne saradnike, ne plaćaju komisije, ne obezbeđuju udžbenike, ne obnavljaju nastavna sredstva, ne upošljavaju nastavno osoblje i sl), i sve je to dovelo do toga da se obrazovanje, kao vid tretmana, gotovo i ne koristi u

³⁹ Postoje više modela organizacije obrazovnog procesa. Jedna od mogućnosti je da se u jednom zavodu obrazuje škola, sa svim potrebnim uslovima i da se u taj zavod upućuju ili premeštaju osuđenici kojima je, prema programu postupanja, neophodan obrazovni proces.

⁴⁰ U proces obuke osuđenika za određena zanimanja uključeno je 31 lice.

resocijalizaciji osuđenika. U tim okolnostima nije teško zaključiti šta se može očekivati od prevaspitanja osuđenika.

Radno angažovanje osuđenika

Pojam i definicija rada

U savremenoj penološkoj praksi, nema dileme, rad ima jednu od vodećih uloga u procesu prevaspitanja i resocijalizacije osuđenika. Dosadašnje iskustvo u primeni rada u zatvorima ukazuje nam da je rad najviše doprinomio socijalizaciji ličnosti osuđenika a posebno je uticao na očuvanje mentalnog zdravlja osuđenika i na održavanje discipline u zavodima. Značajan broj penologa rad smatra za ključnu funkciju u osposobljavanju osuđenika za vođenje socijalno usklađenog života i u tom kontekstu upotrebljavaju pojam "socijalizacija radom", želeći radu da dodele primarnu ulogu u socijalnoj integraciji osuđenika. Gotovo da nema zatvorskog sistema u današnje vreme koji radu, kao jednom od osnovnih vidova tretmana, ne pridaje značajno mesto u realizaciji programa postupanja sa osuđenicima. Bez radnog angažovanja osuđenika nije moguće održati i uspostaviti harmoničan odnos između mentalnog zdravlja i fizičkih aktivnosti osuđenika u zavodu. Poslednjih decenija, zbog promena u društvenim odnosima i promena u sistemima, u većini zemalja koje su se našle u takvim okolnostima (tranziciji), veliki broj radno sposobno stanovništvo je ostalo bez posla, a to se dešava i u zatvorima u kojima je sve manja potreba za radnim angažovanjem osuđenika. U okolnostima kada nije moguće uposliti osuđeničke, javljaju se česti incidenti, sukobi, pobune, samoubistva i slično

kao posledica, pored ostalog, nedovoljnog i permanentnog radnog angažovanja osuđenika. Sadržaj rada u zavodima se sve više ograničava, proizvodni rad se svodi na najmanju meru a upotrebna vrednost i kvalitet proizvoda je sve lošiji i nije interesantan za tržište što, samim tim, dovodi do obesmišljavanja proizvoda. U takvim okolnostima osuđenici se sve manje angažuju u proizvodnim pogonima, zainteresovanost instruktora je sve slabija a osuđenici imaju sve više nestrukturiranog vremena u kojem nisu ni sa čim okupirani što je u nekom smislu pogubno za svačiju egzistenciju, a posebno egzistenciju osobe koja se nalazi u sasvim posebnim okolnostima "totalne" ustanove (Nikolić, Z. & Kron, L. 2011).

U funkciji rada bude se nasleđene stare i razvijaju nove karakterne crte, obrazuju se karakteri a time se formiraju ličnosti, jer rad nije samo ekonomska aktivnost već i socijalna i psihička. Ličnost čoveka se formira i manifestuje u aktivnostima, a pre svega u njegovoj radnoj aktivnosti. Funkciju rada možemo posmatrati i sa vaspitno-obrazovnog aspekta od kojih je rad sredstvo u formiranju ličnosti osuđenika koja, ubuduće, neće kršiti duštvne norme ponašanja. Iz tih razloga rad u zatvorskim institucijama mora biti što je moguće više približan uslovima rada na slobodi i on mora da ima funkciju pripreme osuđenika za život u uslovima građanstva na slobodi. Tako shvaćen rad kao sredstvo socijalizacije podrazumeva i stručno osposobljavanje i uključivanje tog rada u makroprivredu. To se, na žalost, sve manje ostvaruje i rad u zatvorskim institucijama nije značajno povezan sa makroprivredom u zemlji pa je tako rad osuđenika u zatvorskim uslovima prepušten samo tom segmentu državnog delovanja u sferi radne aktivnosti. Zbog takvog stanja sve veći problem je organizovati rad kao svrsishodnu delatnost

koja svojim proizvodima može ispuniti tržišne uslove. Zato je sve manji broj osuđenika uključen u radno proizvodni proces, jer nastaju veliki gubici koje država nije u mogućnosti da pokrije, a nedostaju i ideje za novim programima. Poslednjih decenija sve ozbiljnije se iznalaze novi oblici radnog angažovanja osuđenika u kojima privatni sektor postaje jedan od mogućih izlaza iz nastale situacije.

Razvoj penološke koncepcije rada

Shvatanja i koncepcija osuđeničkog rada zavisili su od ciljeva kažnjavanja i svrhe izvršenja kazni. Istorijski posmatrano, razvoj penoloških koncepcija o osuđeničkom radu može se pratiti kroz četiri faze.

Prva faza vremenski obuhvata period od pojave prvih kazni do kraja XVIII veka i karakteriše je shvatanje rada kao sredstvo prisile i represije. Osuđena lica su radila u rudnicima i na raznim utvrđenjima (Grčka), poljoprivrednim imanjima (Sicilija) i kaznenim kolonijama (Rim). Sa pojavom prvih zatvora (Amsterdam, Bremen, Hamburg), težak fizički rad javlja se kao sredstvo ponižavanja osuđenika. Postojala je i kazna teškog prinudnog rada, koja se sastojala u obavljanju teških i beskorisnih poslova uz mučenje i eksploatisanje osuđenika.

Druga faza obuhvata period od uvođenja kazne lišenja slobode u krivično zakonodavstvo krajem XVIII veka do početka XX veka. U ovoj fazi prisilni rad je smatran dopunskom kaznom uz kaznu lišenja slobode. U svim zatvorskim institucijama, gde je to bilo moguće, organizovan je rad da bi se smanjilo besposličenje i dosada osuđenika, poboljšali red i disciplina i ostvario prihod za zavod. I u ovoj fazi rad je imao represivni karakter.

Treća faza se javlja početkom XX veka. U ovoj fazi rad se ne tretira kao kazna ili kao dopunski elemenat kazne, već se smatra oblikom tretmana i integrativnim delom postupanja sa osuđenima u cilju njihove resocijalizacije. Prema penitencijarnim koncepcijama vezanim za ovu fazu u ostvarivanju rehabilitacije osuđenika, posebna pažnja se poklanja funkciji radne terapije. Rad je istovremeno pravo i dužnost osuđenika, što znači da osuđenik nije samo dužan da radi već mu zavod mora obezbediti da radi. Ekonomska korist od rada podređena je prevaspitnim ciljevima, a rad se prevashodno tretira kao vid terapije (Konstantinović-Vilić, Đurđić & Petrušić, 2000).

Četvrta faza obuhvata savremen koncept shvatanja osuđeničkog rada koga karakteriše shvatanje osuđeničkog rada kao jedan od veoma značajnih vidova tretmana osuđenika u pripremi osuđenika za reintegraciju u životnu sredinu, po izlasku iz zatvora. U stvari, danas u praksi kaznenih sistema egzistiraju tri pristupa radnom tretmanu osuđenika: (a) rad kao obaveza; (b) rad kao pravo i obaveza i (c) rad kao pravo (Bošković & Radoman, 2002).

U penološkoj praksi sve je prisutnija koncepcija po kojoj dominira pravo osuđenika da se opredeljuje za korekcionu program koji mu nudi zatvorska administracija, a samim tim i pravo da se opredeli da radi za vreme izdržavanja kazne. Ukoliko se osuđenik opredeli za aktivno uključivanje u realizaciji korekcionog programa koji mu zavod nudi, osuđenik sa zavodom potpisuje ugovor i dužan je da isti ispoštuje, za šta mu i zavod daje povoljniji tretman i daje mu veće mogućnosti u ostvarivanju brojnih pogodnosti. U suprotnom, osuđenik sebe isključuje iz takvog programa i dobija poseban tretman koji je jako restriktivan. Sušina ove koncepcije zasniva se na pravima

osuđenika da vrše izbor i da, samim tim, određuju svoj status u zavodu.

Na razvoj i osavremenjavanje pristupa osuđeničkom radu u procesu korekcije ponašanja osuđenika u institucionalnim uslovima, od velike važnosti su rasprave na međunarodnom planu. Tako se na deset od dvanaest održanih kongresa *Međunarodne zatvorske komisije za pitanje rada i nagrađivanje osuđenika*, raspravljano o radu kao obliku tretmana. O radu osuđenika raspravljalo se i na I i II Kongresu OUN za prevenciju kriminaliteta i postupanje sa zatvorenicima. Na Kongresu u Ženevi 1955. godine doneta su *Minimalna pravila o postupanju sa zatvorenicima*, ustanovljena je savremena koncepcija osuđeničkog rada, koja i danas predstavlja osnovno shvatanje suštine osuđeničkog rada. Na II kongresu u Londonu (1960) doneta je rezolucija koja sadrži važne preporuke o uključivanju osuđeničkog rada u nacionalne ekonomije.

Akt UN o minimalnim pravima osuđenika, značajnu pažnju posvećuje osuđeničkom radu i ukazuje na nekoliko osnovnih principa rada. Prvo načelo definiše rad kao svrsishodnu delatnost i ne sme biti ponižavajući. Drugo načelo, načelo obaveznosti, uvodi radnu terapiju kao pravo osuđenika, koje mu se ne može oduzeti i obavezu koja mu se može nametnuti. Načelo polazi od pretpostavke da je rad ljudska potreba koja se ne može oduzeti lišenjem slobode. U paragrafu 71. tačka 2. pravila se kaže "svi osuđenici su podvrgnuti obavezi rada, uz vođenje računa o njihovim duševnim i fizičkim sposobnostima koje će utvrditi lekar". Treće načelo odnosi se na radnu terapiju, kao profesionalnu orijentaciju osuđenika, što predstavlja značajan faktor stručnog osposobljavanja i razvijanja radnih navika u funkciji socijalne readaptacije.

Četvrto načelo podrazumeva stvaranje jednakih uslova rada osuđenika s uslovima istih struka i privrednih uslova na slobodi i odnosi se na integrisanost osuđeničkog rada u privrednu aktivnost države, čime se osuđenički rad izjedačava s radom čoveka na slobodi i u moralnom i u socijalnom smislu. U tački 72. *Minimalnih pravila o postupanju sa zatvorenicima* se kaže: "Organizacija i metodi rada u kaznenim zavodima treba da budu što približniji organizaciji i metodama koje važe za sličan rad izvan zavoda, kako bi se zatvorenici pripremili za normalne uslove rada u slobodi." Peto načelo odnosi se na princip nagrađivanja, odnosno stav da osuđeniku za rad pripada pravična nagrada i naknada, čime se radu daje smisao rada čoveka na slobodi.⁴¹

Rad, zasnovan na pomenutim načelima, ostvaruje popravnu funkciju kroz ekonomski interes osuđenika i njegovo istovremeno obrazovanje i stručno osposobljavanje, navikavanje na odgovornost, disciplinu i poštovanje obaveza. U takvim uslovima postoji veća verovatnoća ličnog ispunjenja i samoaktuelizacije ličnosti i u zatvorskim uslovima. Od takvog rada realno je očekivati veću šansu za prihvatanje rada kao izvor egzistencije po izlasku na slobodu.

Oblici organizacije rada osuđenika

U pogledu organizacije osuđeničkog rada u kazneno-popravnim zavodima postoje velike razlike u pojedinim zemljama i u različitim istorijskim periodima (Konstantinović-Vilić, Đurđić & Petrušić, 2002). Na opredeljenje za određene oblike organizovanja osuđeničkog rada uticalo je društveno-

⁴¹ *Skup minimalnih pravila o postupanju sa zatvorenicima* ; poglavlje koje se odnosi na rad.

političko uređenje, ciljevi i svrha kažnjavanja, organizacija sistema izvršenja krivičnih sankcija, zatvorska arhitektura, stepen privrednog razvoja, lokacija zavoda i sl.

Prema učešću privatnog, odnosno državnog interesa u organizaciji osuđeničkog rada, postoje tri modela. Prvi model sistema karakteriše isključivo vlasništvo države nad organizacijama koje zapošljavaju osuđena lica i proizvodnja i dobit organizuje se za potrebe države. Drugi model karakteriše vlasništvo privatnog kapitala i efekti osuđeničkog rada, u većem delu, pripadaju privatnom vlasniku. Treći model organizacije osuđeničkog rada je mešovit, kombinacija državnog i privatnog interesa. U takvim sistemima država zadržava organizaciju proizvodnje određenih proizvoda koji imaju nacionalni značaj i koji su isplativi i ne zahtevaju veća ulaganja, privatni sektor učestvuje u organizaciji i ostvarivanju profita u delu koji nije pod kontrolom države.

Karakteristično je za drugu polovinu XX veka da sve veći broj zatvorskih sistema, zbog teškoća u organizaciji i plasmanu proizvoda, prelazi na model organizacije osuđeničkog rada sa privatnim vlasnicima. Tako da se preduzeća, koja su bila u vlasništvu zavoda-države, privatizuju pokušavajući na taj način da unaprede i osavremene tehnologiju proizvodnje i da što potpunije osposobe osuđenika za integraciju u životnu sredinu po izlasku na slobodu.

Što se tiče oblika angažovanja osuđenika, postoji više takvih oblika i to: a) rad za račun države u samoj kazneno popravnoj ustanovi pri čemu se proizvodi plasiraju na tržište; b) rad za potrebe države u samoj ustanovi, a proizvodi su namenjeni za javne potrebe države; v) rad osuđenika i lokalnog stanovništva u proizvodnim pogonima unutar zavoda namenjeni tržištu; g) rad

osuđenika van zavoda u lokalnim preduzećima, proizvodi namenjeni tržištu; d) javni radovi u kojima se angažuju osuđenici izvan prostora zavoda pod kontrolom zatvorske administracije; đ) rad osuđenika na radnom mestu na kome je radio pre dolaska na izdržavanje kazne i slično.

Na izbor tipa radnog angažovanja osuđenika utiče više faktora koji se odnose na mogućnosti države, mogućnost pojedinih zavoda, potrebe osuđenika, strukturu osuđenika, nivo obučenosti osuđenika, tehnološki nivo proizvodnje, tržišne uslove, lokaciju i komunikacijske mogućnosti, obučenost kadrova i slično.

Atributi i karakter rada osuđenika

Zbog veoma heterogenog sastava osuđenika (stručna osposobljenost, motivisanost za rad, radne navike i iskustvo, lična svojstava, dužina kazne i sl), nameće se potreba da privredne jedinice, radionice i druge organizacije koje upošljavaju osuđena lica iznađu najadekvatnije proizvodne programe, radna mesta, organizaciju rada, mehanizme kontrole i dr. u procesu upošljavanja osuđenika. Udovoljavanje svim zahtevima koji se nameću kao obaveza privrednim jedinicama pri kazneno-popravnim zavodima u procesu upošljavanja osuđenika, sa jedne strane, i obaveza da privredne jedinice ostvare dohodak od kojeg se izdržavaju, sa druge strane, nameće ozbiljne probleme u realizaciji postavljenih zahteva.

U zatvorskom sistemu Srbije, u svim većim zavodima (KPZ u Sremskoj Mitrovici, Požarevcu, Nišu, Valjevu, VP domu u Kruševcu), postoje privredne jedinice kao organizacione celine. Privredne jedinice se mogu definisati kao radno proizvodne

organizacije koje upošljavaju osuđenike i sastavni deo su kazneno-popravnog zavoda, koje posluju po propisima preduzeća. Privredne jedinice su pretežno dohodovne organizacije koje obučavaju i upošljavaju osuđena lica na proizvodno-dohodovnim osnovama.

Privredne jedinice pri pomenutim zavodima su do sredine devedesetih godina funkcionisale kao samofinansirajući privredni subjekti.⁴² One su od svog dohotka isplaćivale zarade zaposlenih u privrednim jedinicama i isplaćivale su novčanu naknadu uposlenim osuđenicima i maloletnicima. Iz dohotka su obnavljali sredstva za rad, rešavali stambene potrebe zaposlenih i obezbeđivale su i druga sredstva za potrebe zavoda. Sredinom devedesetih godina, privredne jedinice su ispoljavale sve veće probleme u ostvarivanju dohotka, zaduživale su se kreditima, nisu mogle da isplaćuju zarade zaposlenima i poslovale su sa značajnim gubicima. Iz tih razloga prešlo se na obezbeđivanje plata zaposlenim licima iz budžeta Republike Srbije. I posle toga poslovanje privrednih jedinica bilo je sve slabije, nije bilo poslova, nema tržišta, proizvodi su bili sve lošijeg kvaliteta i nisu bili konkurentni na tržištu. Privredne jedinice su danas, u većini slučajeva, nerentabilne, nemaju posla i upošljavanje osuđenika se svelo na formalno raspoređivanje osuđenika na određena rada mesta samo da bi se osuđenici u toku dana izmestili iz paviljona.

⁴² Na osnovu *Zakona o organizaciji i poslovanju privrednih jedinica ustanova za izvršenje krivičnih sankcija* (Službeni glasnik br.27/1977).

Podela zavoda prema obimu i tipu radnog angažovanja osuđenika

Prema obimu i karakteru radnog angažovanja osuđenika u zavodima u Srbiji rad osuđenika se ostvaruje: a) u zavodu i b) van zavoda

Rad u zavodu se odvija u: (a) privrednoj jedinici; (b) radionici; (c) na ekonomiji, (d) u objektima uslužne delatnosti (moteli, hoteli, salaši i slično) i (e) na režijskim poslovima (na poslovima održavanja objekata i infrastrukture, higijene, u kuhinji i slično).

Prema vrsti i obimu organizacije za upošljavanje osuđenika unutar zavoda, zavode u Srbiji možemo da grupišemo u četiri kategorija i to:

a) Zavodi sa ozbiljnim proizvodnim kapacitetima – nivo srednjih fabrika, u kojima se izrađuju novi proizvodi, kapaciteta upošljavanja više stotina osuđenika i instruktora. Takođe, ovi zavodi imaju i jako razvijenu poljoprivrednu i uslužnu delatnost. U ovu kategoriju spadaju zavodi u Nišu, Požarevcu i Sremskoj Mitrovici.

b) Zavodi sa privrednim jedinicama manjih kapaciteta koji upošljavaju do 200 osuđenika maloletnika i instruktora u čijim pogonima se proizvode pojedini delovi za proizvode većih proizvođača. I ova kategorija zavoda organizuje upošljavanje osuđenika na manjim poljoprivrednim posedima. U tu kategoriju spadaju Kazneno-popravni zavod za maloletnike u Valjevu, Zavod za žene u Požarevcu, Okružni zatvor u Novom Sadu i Vaspitno popravni dom u Kruševcu.

c) Zavodi u kojima se organizuje upošljavanje osuđenika u veći broj radionica koje izrađuju proizvode koji zahtevaju manje složenu tehnologiju uz upotrebu jednostavnijih operacija, a poseduju i poljoprivredne kapacitete za upošljavanje osuđenika. Takav vid upošljavanja organizovan je u Kazneno-popravnim zavodu u Somboru, Padinskoj Skeli i Čupriji.

d) Zavodi u kojima se osuđenici upošljavaju pretežno na poljoprivrednim poslovima i koji poseduju priručne radionice za tekuće održavanje objekata i poljoprivredne mehanizacije i vozila zavoda. Zavodi sa pretežno ovom delatnosti su zavod u Šapcu, Okružni zatvori u Zrenjaninu, Pančevu, Prokuplju, Subotici, Kragujevcu, Kruševcu, Leskovcu, Smederevu i Čačku.

Jedan broj zavoda ne poseduje nikakve uslove za upošljavanje osuđenika unutar zavoda (nema radionice, ekonomiji i sl) i ti zavodi najčešće, po potrebi, iznajmljuju radnu snagu drugim poslodavcima van zavoda. U tu kategoriju spadaju zatvori u Užicu, Novom Pazaru, Vranju i Negotinu.

Rad osuđenika van zavoda organizuje se u sledećim vidovima:

1. Iznajmljivanje osuđeničke radne snage poslodavcima van zavoda i to na relativno duži period, dok traju potrebe, odnosno, sezonski.

2. Iznajmljivanje osuđeničke *ad hoc* radne snage, za dnevne potrebe.

3. Upošljavanje osuđenika na radnom mestu na kome je radio pre dolaska na izdržavanje kazne zatvora, u skladu sa zakonom,⁴³

⁴³ Član 90 Zakona o izvršenju krivičnih sankcija (Službeni glasnik br.85/2005).

4. Rad osuđenika van zavoda u organizaciji zavoda na određenim poslovima koje zavod izvodi (zavod se pojavljuje kao izvođač radova).

Uposlenost osuđenika

Istraživanja radnog angažovanja lica lišenih slobode u zatvorima u Srbiji pokazuju da je od ukupnog broja lica lišenih slobode, radno angažovano 73,19%. To je podatak koji govori o veoma visokom broju radno angažovanih lica lišenih slobode u zatvorskom sistemu. Dobijeni podaci o radnom angažovanju su obuhvatili lica koja su raspoređena na određena radna mesta, jer je obaveza uprave zatvora da prilikom klasifikacije osuđenika istog rasporedi u vaspitnu grupu, na radno mesto i slično. Znači, podaci koji ukazuju o radnom angažovanju su podaci o raspoređenim licima na određena radna mesta a ne o realnom i stvarnom radnom angažovanju. Stanje u privrednim jedinicama, industrijskim pogonima, radionicama ili na tržištu radne snage van zavoda, su takva da se realno upošljava između 35 i 40% osuđenika. Ostali se "vode" da su radno angažovani i oni su u radno vreme ili u pogonima ili u stambenim paviljonima ili na sportskim terenima.

U zavodima u Nišu, Sremskoj Mitrovici i Požarevcu osuđenici su radno angažovani na proizvodno-uslužnim delatnostima i to: metaloprerađivačkim, drvnoprerađivačkim, poljoprivrednim, građevinskim, zanatsko-proizvodnim i uslužnim poslovima, autoservisnim poslovima, štamparskim poslovima, na poslovima održavanje objekata i slično. Privredne jedinice zavoda su registrovane za veliku lepezu delatnosti iz razloga da se mogu prilagođavati tržišnim uslovima, a pre svega

da bi pokrili potrebe zatvorskog sistema u celini (Pavlović, Jovanović & Stevanović, 2000).

Organizacija radnog angažovanja osuđenika u okružnim zatvorima je prevashodno zasnovana na radu na zatvorskoj ekonomiji. Jedan broj zatvora nema mogućnosti da osuđenike upošljava i oni, u zavisnosti od privredne strukture grada gde se nalaze, "iznajmljuju" osuđenike radnim organizacijama i pojedincima, uz ugovorenu nadoknadu.

Stanje u pogledu mogućnosti upošljavanja osuđenika u zatvorima, poslednjih godina, postaje veoma teško. Zastarela tehnologija i proizvodna sredstva, loša organizacija, nekvalitetni proizvodi i veliki škart, doveli su do nekvalitetnih proizvoda koji nemaju kupce i upotrebnu vrednost. U takvim okolnostima privredne jedinice su gotovo prestale sa radom što to dovodi do neupošljavanja osuđenika. U takvoj situaciji osuđenici su uskraćeni kako za obuku tako i za rad, što se odražava na njihovo mentalno stanje. Ako imamo u vidu i činjenicu da je broj osuđenika znatno povećan, onda nije iznenađujuće što je stanje u zatvorima jako složeno i haotično.

Posmatrajući vrstu poslova na kojima su osuđenici raspoređeni i tip zavoda (tabela 5.), podaci ukazuju da je u otvorenim i poluotvorenim zavodima najveći broj osuđenika radno angažovan na ekonomijama i na režijskim poslovima, a da su osuđenici u zatvorenim zavodima najčešće neupošljeni ili su upošljeni na režijskim, zanatskim i poljoprivrednim poslovima. Na osnovu ovih podataka se vidi da je najveći problem upošljavanja osuđenika u zatvorenim zavodima gde je radni tretman jednovremeno i najpotrebniji.

Tabela 5. Vrste poslova na kojima su osuđenici angažovani po tipovima zavoda

Vrste poslova	Tipovi zavoda			Ukupno
	Otvoreni	Poluotvoreni	Zatvoreni	
	%	%	%	%
Poljoprivredni poslovi	37.05	41.16	14.21	24.99
Zanatski poslovi	12.24	9.26	12.31	11.46
Režijski poslovi	27.86	25.00	20.49	22.42
Poslovi na kojima je radio pre upućivanja u zavod	3.39	7.13	1.42	8.80
Kao iznajmljena radna snaga	12.24	12.69	10.21	11.19
Nije uposlen ili nije raspoređeno	4.22	6.26	41.36	26.24
UKUPNO	100.00	100.00	100.00	100.00

Ispitujući stavove osuđenika prema radu u zavodima različitog tipa (tabela 6), na ponuđeno pitanje kako doživljavaju rad, osuđenici iz otvorenih zavoda su u 51,92% rad doživljavali kao korisnu aktivnost i za zavod i za sebe. Na isto pitanje osuđenici iz poluotvorenih zavoda ili odeljenja su se pozitivno izjasnili u 34,23%, a osuđenici iz zatvorenog zavoda u 10,09%.

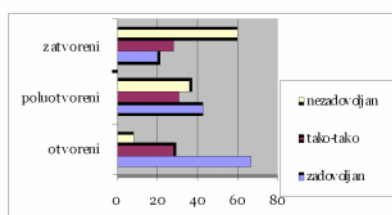
Tabela 6. Osuđenička ocena rada u zavodu tipu zavoda

Doživljavanje rada u zavodu	Tipovi zavoda						Ukupno	
	Otvoreni		Poluotvoreni		Zatvoreni		N	%
	N	%	N	%	N	%		
Kao korisnu aktivnost za zavod	11	10.58	18	16.21	22	20.18	51	15.74
Kao korisnu aktivnost za osuđenika	15	14.42	10	9.01	5	4.59	30	9.26
Kao korisnu aktivnost i za zavod i za osuđenika	54	51.92	38	34.23	11	10.09	103	31.79
Osuđenik od rada u zavodu nema nikakve koristi	6	5.77	14	12.62	29	26.60	49	15.12
Od ovakvog rada niko nema koristi	18	17.31	31	27.93	42	38.54	91	28.09
UKUPNO	104	100.00	111	100.00	109	100.00	324	100.00

Posebno je indikativan odgovor osuđenika na ponuđenu konstataciju "od ovakvog rada niko nema koristi", gde je 17,31% osuđenika iz otvorenog režima tu konstataciju potvrdilo, iz

poluotvorenog njih 27,93%, a iz zatvorenog režima njih 38,54% smatra da od rada niko nema koristi. Ovako doživljavanje rada od strane osuđenika ukazuje da korekциони timovi u zavodima ne utiču dovoljno na osuđenike da prihvate radne aktivnosti i obaveze u zavodu, da radni proces nije dobro organizovan, ali i da osuđenici nemaju ni najminimalnije radne navike. Ako osuđenik ne vidi smisao radnog angažovanja teško je očekivati da će rad bitnije da utiče na korekciju njegovog ponašanja. Interesantni su i podaci koji su dobijeni ispitivanjem stepena zadovoljstva osuđenika instruktorima praktiče nastave i poslovođama (grafikon 1.), iz koga se vidi da osuđenici u strožijim režimima ispoljavaju veće nezadovoljstvo sa instruktorima. Tako su osuđenici iz zatvorenih zavoda u 55% slučajeva nezadovoljni instruktorom, osuđenici iz poluotvorenih zavoda nezadovoljni su u 33%, a osuđenici iz otvorenih zavoda samo su u 8% slučajeva ispoljili nezadovoljstvo prema instruktorima.

Grafikon 1. Stepen zadovoljstva osuđenika instruktorima

Očigledno da je lošiji status osuđenika u zavodu u korelaciji sa stavovima prema instruktorima. Uočava se da je stepen nezadovoljstva osuđenika instruktorima iz godine u

godinu sve izraženiji. Tu konstataciju potvrđuje i ispitivanje stepena zadovoljstva osuđenika prema osoblju zavoda u zavodu u Lepoglavi, gde se, ispitivanjima iz 1987. godine, oko 29% osuđenika izjasnilo da nije zadovoljno instruktorima (Buđanović et al., 1987). Upoređujući rezultate ispitivanja osuđenika u Lepoglavi sa rezultatima iz ove studije, rezultati pokazuju da je procenat nezadovoljstva osuđenika instruktorima za 26 % veći u zatvorima u Srbiji.

Na ovakav odnos osuđenika prema radu i instruktorima, svakako ima uticaj i podatak da je samo oko 28% osuđenika u zavod došlo sa nekim radnim iskustvom, a da ostali ili nisu uopšte radili ili su veoma malo bili zapošljeni sa gotovo nikakvim radnim iskustvom. Ako se ovom podatku doda i podatak, prema izjavi osuđenika, da je samo oko 30% osuđenika prošlo neku radnu obuku u zavodu, a da oko 70% njih nije prošlo nikakvu pripremu za rad, situacija u pogledu rada i odnosa osuđenika prema radu postaje nešto razumljivija.

Interesantni su i podaci o povredama osuđenika za vreme radnog procesa u zavodu, koji nam pokazuju da se u 65% slučajeva dešavaju lakše povrede na radu, a u 35% teže. Najčešće povrede osuđenika se dešavaju u industrijskim pogonima, a veoma retko na ekonomijama. Takođe, i učestalost povreda je povezana sa režimom, pa tako u otvorenim zavodima, od ukupnog broja povreda, one su se desile u 14%, u poluotvorenim zavodima u 28%, a u zatvorenim u 58% slučajeva. To je, takođe, u vezi sa strukturom delatnosti koje se odvijaju u određenim tipovima zavoda. U zatvorenim zavodima su smešteni industrijski pogoni, dok je u poluotvorenim i otvorenim zavodima prevashodna poljoprivredna i zanatska delatnost.

Slobodno vreme i sadržaj aktivnosti osuđenika

Organizovanju i kreativnom provođenju slobodnog vremena u zavodima pridaje se posebna pažnja kao značajnom faktoru u resocijalizaciji osuđenika. Osmišljene aktivnosti osuđenika u slobodno vreme mogu da imaju brojna pozitivna dejstva na osuđenika. Ova oblast aktivnosti osuđenika od velikog je značaja za njihovo moralno, umno, fizičko i estetsko vaspitanje, odnosno za njihovo prevaspitanje (Jašović, 2000) i očuvanje i razvijanje pozitivnih vrednosti. Sociolozi i pedagozi koji se bave problematikom slobodnog vremena, svaki sa svog aspekta, u terminološkom određenju ove kategorije imaju različite pristupe i termine, mada se svi oni odnose na isti pojam ili njegove pojedine aspekte. Najčešće su u upotrebi termini dokolica, slobodno vreme i rekreacija ali se, bez obzira na razlike, u svim slučajevima upotrebe jednog ili drugog, problemima slobodnog vremena pridaje prvorazredni značaj u sociološkom i pedagoško-andragoškom smislu (Nikolić, 1994). U literaturi srećemo različite klasifikacije sadržaja i aktivnosti slobodnog vremena, u zavisnost od polaznih kriterija. Tako postoji klasifikacija slobodnog vremena: (a) prema vrstama samih aktivnosti i sadržaja; (b) prema tome kako se upražnjavaju: individualno ili grupno; (v) prema mestu gde se provodi slobodno vreme; (g) prema nivou aktivnosti - pasivna ili aktivna dokolica; (d) prema tome da li određeni sadržaji pretežno angažuju čovekove intelektualne i duhovne snage ili fizičke. Sadržajno i dobro organizovano osuđeničko slobodno vreme i aktivnosti smanjuju razne osuđeničke tenzije, razvijaju određene sposobnosti i navike i pozitivno utiču na mentalno zdravlje osuđenika. Prema teoriji kompenzacije, koja je i najrazrađenija teorija slobodnog vremena, uloga tog vremena je kompenzirajuća u smislu ponovnog

uspostavljanja ravnoteže, do čijeg narušavanja dolazi u različitim područjima društvenog života. Tu ravnotežu mogu da naruše i radni uslovi ili profesionalne aktivnosti, a kroz slobodno vreme sa drugim aktivnostima, po svom izboru, ta ravnoteža se ponovo uspostavlja (Nikolić, 2005).

Oblici slobodnih aktivnosti i razonode mogu biti različiti i najčešće se ispoljavaju preko upražnjavanja sportskih aktivnosti, čitanja knjiga i stampe, slusanja radija, gledanja televizije, bioskopa, pozorišnih predstava, izdavanja sopstvenog lista, učestvovanje u radu različitih sekcija (likovnih, muzičkih, dramskih, sportskih i slično). Kroz ove aktivnosti mogu se postići razni efekti: rekreacioni, kulturni, obrazovni, vaspitni i drugi, koji ulaze u krug elemenata "socijalne reintegracije" osuđenika. Prilikom organizovanja osuđeničke dokolice, nužno je koordinirati aktivnosti osuđenika u slobodnom vremenu sa terapijskim akcijama, koje ulaze u krug planiranog tretmana, kako bi se njihovim zajedničkim i usklađenim dejstvom postigli što veći prevaspitni uspesi. Koordiniranost ovih akcija zahteva da se vodi računa, ne samo o pojedinim koherentnim grupama osuđenika, već i o svakom pojedinom osuđenom licu, jer potrebe ove vrste mogu biti kod njih različito izražene. To znači da princip individualizacije mora doći i ovde do izražaja (Milutinović, 1973).

U našim zavodima slobodnom vremenu i organizaciji aktivnosti osuđenika u slobodno vreme se poklanja značana pažnja i smatra se da osmišljeno slobodno vreme osuđenika može u značajnoj meri da utiče na resocijalizaciju. Osuđeni ima pravo da izvan zatvorenih prostorija, u slobodno vreme, provede najmanje dva sata dnevno. Osuđeni, kojem godine i telesne sposobnosti to dozvoljavaju ima pravo na organizovanu fizičku aktivnost u slobodno vreme, uključujući i pravo da zajedno sa

drugim osuđennicima koristi sportske terene, uređaje i opremu.⁴⁴ Slobodno vreme može biti iskorišćeno za šetnju, sportska i druga takmičenja ili slobodno organizovano od strane osuđenika i osmišljeno po njihovoj zamisli (Jovašević & Stevanović, 2008). Pravilnikom o kućnom redu u kazneno-popravnim zavodima i okružnim zatvorima,⁴⁵ u članu 52. propisano je da zavod organizuje različite oblike aktivnosti za zadovoljenje telesnih, umetničkih, kulturnih i radno-tehničkih potreba osuđenih, a program aktivnosti organizuje i sprovodi služba za prevaspitanje. U izvršavanju zavodskih sankcija prema maloletnicima, slobodnom vremenu i aktivnostima u slobodno vreme je posvećena posebna pažnja. Sadržaj i organizacija slobodnih aktivnosti maloletnika prilagođen je uzrastu, mentalnom i fizičkom razvoju i potrebama maloletnika.⁴⁶ U cilju svestranog vaspitnog delovanja na maloletnika, očuvanje i razvijanje psihofizičkih sposobnosti i podizanja njegovog kulturnog nivoa, u zavodu se u slobodnom vremenu organizuju raznovrsne aktivnosti.⁴⁷ Ove aktivnosti se, u našim zavodima, mogu klasifikovati u tri kategorije:

- sportsko-rekreativne aktivnosti (aktivno ili rekreativno bavljenje ili praćenje sportskih aktivnosti);
- kulturno zabavne aktivnosti (sekcije, bioskopi, čitanje knjiga, izdavanje osuđeničkog lista i slično)
- osuđenička dokolica ,relaksacija i odmor (aktivnosti koje ne iziskuju fizički i psihički napor, već imaju opuštajući karakter).

⁴⁴ Član 68. ZIKS-a

⁴⁵ Službeni glasnik RS. broj 26/2006

⁴⁶ *Pravilnik o kućnom redu Vaspitno-popravnog doma i Pravilnik o kućnom redu kazneno-popravnog zavoda za maloletnike* (Službeni glasnik RS.broj 34/2006).

⁴⁷ Član 80. *Pravilnika o kućnom redu u kazneno popravnom zavodu za maloletnike* (Službeni glasnik RS.broj 34/2006).

Sportsko rekreativne aktivnosti su dugi niz godina, najomiljenije aktivnosti među osuđennicima i one angažuju veći broj osuđenika i maloletnika. Najčešće sportske aktivnosti su fudbal, odbojka, košarka, stoni tenis, rukomet i šah. Fizička aktivnost osuđenika pozitivno deluje na njihovo fizičko i mentalno zdravlje, razvija takmičarski duh, pojačava toleranciju u ponašanju, unapređuje interpersonalne odnose i, pre svega, fizičku snagu i agresiju usmerava u pravcu postizanja sportskih rezultata, a smanjuje destrukciju i asocijalno ponašanje. Kazneno-popravni zavodi i Vaspitno popravni dom imaju pristojne tehničke uslove za organizovanjem sportskih aktivnosti osuđenika i maloletnika. Svi zavodi u Srbiji imaju terene za male sportove, fudbalska igrališta, jedan broj zavoda ima i fiskulturne sale,⁴⁸ bazene,⁴⁹ teretane,⁵⁰ prostor za stoni tenis i slično. Pored postojanja objekata i opreme za organizaciju sportskih aktivnosti, svi veći zavodi su kadrovski i organizaciono osposobljeni da ove aktivnosti mogu na stručan i kvalitetan način da organizuju.⁵¹ Poslednjih godina sve je prisutniji problem nezainteresovanosti i pasivnosti osuđenika za angažovanjem u sportskim aktivnostima.

Ispitujući stepen zainteresovanosti i nivo uključenosti osuđenika u sportske aktivnosti (tabela 7.), utvrđeno je da od 324 ispitivanih osuđenika preko 50% nije zainteresovano i ne bavi se sportskim aktivnostima. To je visok procenat nezainteresovanih za sportske aktivnosti, što ukazuje na dva moguća razloga. Prvi razlog može biti nedovoljna aktivnost uprava zavoda, odnosno prevaspitnih službi da motivišu i

⁴⁸ Fiskulturne sale imaju zavodi u Sremskoj Mitrovici, Požarevcu, Nišu i Vaspitno-popravni dom u Kruševcu.

⁴⁹ Bazene imaju zavodi u Požarevcu i Nišu

⁵⁰ Teretane imaju zavodi u Valjevu i Požarevcu, a u ostalim zavodima osuđenici su se organizovali, uz dopuštanje uprave, i sami su napravili jedan broj sprava za vežbanje.

⁵¹ Najčešće su to profesori fizičkog vaspitanja

uključuje osuđeničke u aktivnosti a drugi razlog je, najverovatnije, veoma veliki procenat osuđenika koji nemaju motiv i fizički nisu sposobni za pojačani fizički napori zbog upotrebe opojnih sredstava i sredstava za smirenje.⁵²

Tabela 7. Nivo i vrsta sportskog angažovanja osuđenika

	Nivo sportskog angažovanja	N	%
1.	Redovno i aktivno se bavim sportskim aktivnostima	31	9, 57
2.	Povremeno se bavim sportskim aktivnostima	128	39, 51
3.	Nisam zainteresovan i ne bavim se sportskim aktivnostima	165	50, 92
	Ukupno	324	100, 00

Veoma mali procenat osuđenika je aktivno i stalno uključen u sportske aktivnosti, što ukazuje da ovaj vid osmišljavanja slobodnog vremena osuđenika nije od bitnog uticaja na korekciju ponašanja i prevaspitanja osuđenika.

Kulturno zabavne aktivnosti u zatvorskom sistemu su prisutne u većini zavoda i ispoljavaju se kroz: rad sekcija, čitanje knjiga, gledanje filmova, organizovanje gostovanja lokalnih pozorišta, muzičara, književnika, organizovanje likovnih kolonija⁵³ i slično. Pojedini zavodi su organizovali izdavanje osuđeničkih novina u kojima osuđenici objavljuju svoje članke, pesme, novele i druge sadržaje iz života osuđenika u zavodu.⁵⁴ Takođe, u zavodima postoji i mogućnost za individualnim stvaralaštvom osuđenika, u okviru određenih sekcija. Na taj

⁵² Prema podacima Uprave za izvršenje zavodskih sankcija, u zavodima je preko 50% osuđenika koji koriste ili su koristili narkotina sredstva.

⁵³ Otvoreni zavod u Somboru od 1996. godine, svake godine, organizuje likovnu koloniju sa učešćem više desetina poznatih slikara iz cele zemlje, a u poslednjih nekoliko godina učestvuju i osuđenici-slikari.

⁵⁴ Osuđeničke novine izlaze u zavodima u Nišu (Naš život), Požarevcu (Preporod), Sremskoj Mitrovici, Padinskoj Skeli i dr.

način se posebno motivisanim osuđennicima pruža puna podrška da se bave i umetničkim stvaralaštvom. Veći zavodi u kojima je razvijena aktivnost u slobodnom vremenu, organizaciono i kadrovski su osposobljeni i imaju uslove za ovakav vid aktivnosti. Svi kazneno-popravni zavodi i vaspitno-popravni dom imaju domove kulture ili prostorije namenjene za slobodne aktivnosti, prostor za raznorodne sekcije, biblioteke sa čitaonicama, bioskopske sale i svu potrebnu opremu i materijal za upražnjavanje aktivnosti. Biblioteke u zavodima raspolažu sa preko 50.000 primeraka knjiga različitih žanrova, a oko 30% osuđenika aktivno čita knjige. U pet zavoda postoje bioskopske sale⁵⁵ u kojima se najmanje jednom nedeljno prikazuju filmske prestave, koje odabira posebna komisija u kojoj aktivnu ulogu imaju osuđena lica. Svi zavodi su pretplaćeni na dnevne novine i jedan broj časopisa, a svim osuđennicima je omogućeno gledanje TV programa i slušanje radio programa.

Osuđenička dokolica, relaksacija i odmor predstavljaju najčešći oblik provođenja slobodnog vremena osuđenika. Funkcija ovog načina provođenja slobodnog vremena ne iziskuje veći fizički i psihički napor osuđenika i može se nazvati, prema manifesnim odlikama, dokolicom. Osuđeni tako najčešće provode vreme sunčajući se u krugu ustanove ukoliko je za to pogodno vreme ili sanjare da bi potisnuli svakodnevne zatvorske probleme. Najveći broj osuđenih jedan deo vremena provodi u laganoj šetnji i nevezanom razgovoru sa drugim, ili, ako je vreme nepogodno za šetnju u prostorijama za dnevni boravak (Nikolić, 2005). Ovaj oblik provođenja slobodnog vremena je u funkciji opuštanja, relaksacije i u tom periodu osuđenici se posvećuju sebi

⁵⁵ Bioskopske sale postoje u zavodima u Nišu, Požarevcu, Sremskoj Mitrovici, Valjevu i Vaspitno popravnom domu u Kruševcu.

i svojoj intimi, jer nisu uokvireni nekom formalnom organizacijom i planovima organizatora slobodnog vremena. Koliko je ovaj vid provođenja slobodnog vremena pozitivan sa aspekta osuđenika, toliko on i omogućava osuđenom da učestvuje u neformalne grupe osuđenika, da planira određene nedozvoljene aktivnosti i veoma je teško kontrolisati osuđenika u takvim okolnostima. Osuđenička dokolica nema poseban vaspitni značaj, ali je sa psihičkog stanovišta ona veoma bitna za osuđenika.

Ispitujući zadovoljstvo osuđenika organizacijom i sadržajem slobodnih aktivnosti, rezultati pokazuju na ispitivanom uzorku, da je 38,50% osuđenika zadovoljno organizacijom i sadržajem slobodnih aktivnosti, 36,20% je nezadovoljno, a 25,20% osuđenika ispoljava nezainteresovanost za slobodne aktivnosti. Ovi rezultati ukazuju da je relativno mali broj osuđenika zadovoljan načinom organizacije i sadržajem slobodnog vremena u zavodima, odnosno da je više od 1/3 osuđenika nezadovoljno. Upozoravajuća je i činjenica da je preko 25% osuđenika nezainteresovano za slobodno vreme i aktivnosti koje se u okviru njega organizuju. Svakako da se slobodnim aktivnostima mora prići sa više ozbiljnosti i sa novim idejama i sadržajem, usklađeno savremenom vremenu i strukturi i interesovanju osuđenika. Sadašnji efekti slobodnih aktivnosti ne doprinose uspešnom procesu resocijalizacije osuđenika.

Nagrađivanje i kažnjavanje: pogodnosti i disciplinske mere

Nagrađivanje i kažnjavanje osuđenika je jedan od metoda uticaja na osuđenike u cilju afirmisanja pozitivnog i sprečavanja negativnog ponašanja. Ta metoda se sastoji, s jedne strane, u

nagrađivanju i stimulisanju pozitivnih oblika ponašanja i ispoljene motivacije za korekcijom svojih stavova i vrednosti koje su dovele, pored ostalog, do kriminalnog ponašanja, odnosno, s druge strane, u kažnjavanju i uskraćivanju povlastica i pogodnosti za ispoljeno negativno ponašanje. To znači da su nagrađivanje i kažnjavanje dve strane jedne medalje i da su tesno povezane i čine dva puta jedne celine, koje se međusobno dopunjuju. Obim i način primene nagrađivanja i kažnjavanja mora biti takav da pozitivno utiče na osuđena lica, da ih postiže da aktivno učestvuju u procesu prevaspitanja i da ih doživljavaju kao objektivnu i realnu meru, adekvatnu svom ponašanju. U literaturi se često nagrađivanje i kažnjavanje smatra kao stimulatивne mere i one to, svakako, i jesu ukoliko se pravilno i adekvatno primenjuju u radu sa osuđenima.

Nagrađivanje ima posebno stimulatивno dejstvo na osuđenika u korekciji njegovog ponašanja. Raznim oblicima nagrađivanja, koji moraju biti prilagođeni individualnim svojstvima i potrebama osuđenika, njemu se pomaže u korekciji ponašanja i životnoj orijentaciji (Milutinović, 1977). Pomoću nagrađivanja iskazuje se priznanje osuđeniku za postignute rezultate u ponašanju, što kod osuđenika izaziva osećaj zadovoljstva i na taj način učvršćuje stimulisanu ponašanje. Iz tih razloga savremeni penitencijarni sistem permanentno iznalazi nove vidove nagrađivanja kako bi u što većem stepenu motivisao osuđenika na prihvatanju pozitivnih oblika ponašanja, a samim tim i potencijalno odricanje od kriminalnog ponašanja.

Kažnjavanje se primenjuje prema osuđeniku koji je prekršio utvrđeni red i propisano ponašanje u zavodu. Kažnjavanje ima za cilj da spreči kršenje normativnog sistema u

zavodu, da omogući nesmetano funkcionisanje zavoda i da stvori uslove za uspešno sprovođenje tretmana. Kažnjavanje ima smisla i daje pozitivne efekte samo ako je odmereno, pravovremeno i ako disciplinska mera odražava težinu učinjenog prekršaja. Čak i najblaža disciplinska mera, ako nije adekvatno odmerena i osuđenika ne stavlja u centar pažnje, može naneti veliku štetu procesu resocijalizacije. U slučajevima kada kazna nije adekvatna, ona može kod osuđenika da dovede do osećanja nezadovoljstva i indiferentnosti prema svakoj stimulatívnoj meri, što se jako negativno odražava na sveukopni proces resocijalizacije. Izricanju disciplinskih mera mora se prilaziti diferencijalno, uz vođenje računa o ličnosti osuđenika i efektima koji se mogu od kazne očekivati.

U našem penitencijarnom normativnom sistemu predviđene su raznovrsne stimulatívne mere. Tako je u članu 115. Zakona o izvršenju krivičnih sankcija ⁵⁶ predviđeno 11 vrsta pogodnosti, odnosno, posebnih prava osuđenika, a u članu 146. predviđeno je 5 vrsta disciplinskih mera.

Nagrađivanje osuđenika i pogodnosti

U Zakonu o izvršenju krivičnih sankcija su jasno razgraničena osnovna prava osuđenih od njegovih posebnih prava,⁵⁷ iako se te dve kategorije prirodno i logično nadovezuju jedna na drugu. Posebna prava se osuđenom dodeljuju za njegovo dobro vladanje i zalaganje na radu, što je samo realan osnov za potvrdu i pozitivnu prognozu ponašanja osuđenog posle izlaska na slobodu. Posebna prava osuđenom daje

⁵⁶ Službeni glasnik Republike Srbije br. 85/2005.

⁵⁷ Posebna prava je naziv za pogodnosti. U svim prethodnim Zakonima o izvršenju krivičnih sankcija korišćen je termin pogodnosti.

upravnik zavoda na predlog službe za prevaspitanje i njih može koristiti samo onaj osuđeni koji ih zasluži. Zakon navodi koja sve posebna prava mogu biti dodeljena osuđenom licu. Sva ta posebna prava se mogu podeliti u četiri grupe:

1. Prava koja se odnose na prijem pošiljki;
2. Prava koja se odnose na posete
3. Pravo koje se odnosi na smeštaj u zavodu i
4. Prava koja se odnose na izlaske i odsustva.

U prava koja se odnose na prijem pošiljki spada prošireno pravo na prijem paketa, gde se osuđeniku omogućava češći prijem paketa i gde se dozvoljava veća težina paketa od obaveznog prava prijema paketa.⁵⁸ Upravnik zavoda, ili lice koje on ovlasti, ima pravo da dozvoli prijem paketa osuđenom preko dozvoljene težine. Prošireno pravo na prijem paketa su automatizovane pogodnosti koje koriste sva osuđena lica koja su razvrstana u A i B klasifikacionu kategoriju, sa podkategorijama, i ova pogodnost nije navedena u vrste pogodnosti za ove kategorije. Za razliku od kategorija A i B, u kategoriju V, sa podkategorijama V1 i V2, predviđena je mogućnost, dodele proširenog pravo na prijem paketa dva puta mesečno.

U pravo na proširen prijem poseta spada: prošireno pravo na prijem poseta, pravo na prijem poseta u posebnim prostorijama, bez prisustva ostalih osuđenih i pravo na prijem poseta izvan zavoda. Kućnim redom je predviđeno da osuđenik koji je razvrstan u A1 kategoriju⁵⁹ može dobiti: prošireno pravo na prijem poseta jednom nedeljno, proširenje kruga lica koji

⁵⁸ U članu 61. stav 2. Pravilnika o kućnom redu u kazneno popravnim zavodima i okružnim zavodima, propisano je da težina paketa može biti do deset kilograma.

⁵⁹ Osuđenik koji je razvrstan u A1 kategoriju ima najveći stepen pogodnosti.

posećuju osuđenog i pravo na prijem poseta izvan zavoda u trajanju od 8 sati dva puta mesečno.⁶⁰

U pravo koje se odnosi na smeštaj spada pravo na pogodniji smeštaj u zavodu. Ova vrsta posebnog prava ili pogodnosti po prvi put je uvedena u ZIKS iz 1997. godine. Smisao ove pogodnosti je da se omogući osuđeniku, koji ispoljava pozitivno ponašanje i aktivno učestvuje u procesu svog prevaspitanja, da koristi najbolje uslove smeštaja u zavodu.⁶¹ U praksi ova pogodnost se ne koristi.

U prava koja se odnose na izlaske i odsustva spada: pravo na slobodan izlazak u grad, pravo na posetu porodici i srođnicima za vikend i praznike, pravo na nagradno odsustvo iz zavoda do sedam dana u toku godine, pravo na vanredno odsustvo iz zavoda do sedam dana i pravo na korišćenje godišnjeg odmora izvan zavoda. Ako i ovde posmatramo kategoriju A1, kao najveći nivo mogućih pogodnosti koje osuđenik može da koristi, vidimo da osuđenik može da koristi: pravo na slobodan izlazak u grad jednom mesečno, pravo na posetu porodici i srođnicima za vikend i praznike u ukupnom trajanju do 120 sati mesečno, a u mesecu u kom je praznik do 144 sata, nagradno odsustvo iz zavoda do sedam dana u toku godine, srazmerno vremenu provedenom na izdržavanju kazne, vanredno odsustvo iz zavoda do sedam dana u toku godine, srazmerno vremenu provedenom na izdržavanju kazne i korišćenje godišnjeg odmora izvan zavoda.⁶² Svaka od sledećih, nižih, klasifikacionih kategorija ima manji obim pogodnosti, sve do najniže V2 kategorije, koja ima

⁶⁰ Član 56. i 80. Pravilnika o kućnom redu u kazneno popravnim zavodima i okružnim zavodima.

⁶¹ Da se rasporedi u sredene spavaone sa malim brojem osuđenika, da ima dodatno sreden prostor za dnevni boravak, mini kuhinju i sve druge povoljne uslove u paviljonu.

⁶² Član 80. Pravilnika o kućnom redu u kazneno popravnim zavodima i okružnim zavodima.

veoma malo pogodnosti i o svakoj pogodnosti se neposredno odlučuje- nema automatizma u korišćenju pogodnosti.

Prema mestu korišćenja, pogodnosti se dele na zavodske pogodnosti, koje se upotrebljavaju u samom zavodu i na vanzavodske pogodnosti, koje se upotrebljavaju van zavoda.

Analizirajući vrstu, učestalost korišćenja i zloupotrebu posebnih prava i pogodnosti datih osuđennicima, (prosečno u poslednjih pet godina) zapaža se da je najveća učestalost korišćenja redovnog vikenda (45,71%) i redovnog izlazaka u grad (22,81%), što je ukupno 67,10%. Sva ostala posebna prava koriste se znatno manje (32,90%). Ako iz tabele 8. posmatramo broj zloupotrebljenih pogodnosti, možemo da uočimo da su zloupotrebe korišćenih pogodnosti jako male, gotovo zanemarljive i kreću se ispod 1%, u okviru korišćenih pogodnosti. Tako mali broj zloupotrebljenih pogodnosti ukazuje da su procene stručnih službi dobre i da osuđennicima te pogodnosti veoma mnogo znače i ne žele da ih zloupotrebe, a samim tim ni izgube. To ukazuje da je mehanizam dodele pogodnosti dosta dobar i da uspešno funkcioniše. Iz date tabele ne vidimo koliko je osuđenika koristilo pogodnosti već samo broj i vrstu dodeljenih pogodnosti.

Tabela 8. Vrsta, broj i zloupotreba posebnih prava koja su data osuđennicima

Tip pogodnosti	Vrsta Pogodnosti	Broj korišćenih pogodnosti	Broj zloupotrebjenih pogodnosti
Zavodske	Vanredni paket	4,75 %	0,33 %
	Vanredna poseta	5,60 %	0,39 %
	Proširena poseta	5,56 %	0,21 %
	Produžena poseta	3,73 %	-
Vanzavodske	Redovan vikend	45,71 %	1,09 %
	Redovan izlazak u grad	22,81 %	0,24 %
	Vanredan vikend	3,37 %	0,41 %
	Vanredan izlazak u grad	0,89 %	0,22 %
	Nagradni vikend	3,97 %	0,10 %
	Godišnji odmor	3,61 %	0,49 %
Ukupno		100,00 %	100,00 %

Kažnjavanje - izricanje disciplinskih mera

U okviru disciplinskog režim, prema osuđennicima se primenjuju disciplinske mere za povredu normativnog reda u ustanovi. One imaju za cilj da se spreče kršenje normativnog sistema, da se omogući nesmetano funkcionisanje ustanove i uspešno sprovođenje terapijske aktivnosti; ukoliko dođe do poremećaja unutrašnje discipline, moraju biti manje ili više osujećena pozitivna očekivanja, koja treba da pruži proces tretmana (Milutinović, 1973). Iskustva pokazuju da postoji pozitivan odnos između discipline i uspeha u ostvarivanju korekcionih programa. Unutrašnja disciplina je simptomatična za stabilnost ustanove, kao što je puls simptomatičan za zdravlje živog organizma (Korn & Mc Corkle, 1964). Poštovanje reda i discipline nametnuto režimom života u kazneno-popravnim zavodu jeste nužna pretpostavka za ostvarivanje svih zakonom garantovanih prava osuđenika i preduslov za uspešno i neometeno odvijanje programa resocijalizacije. Način na koji se

sankcioniše nepoštovanje reda i discipline poseduje i sopstveni potencijal za dezorganizaciju, jer ukoliko ga osuđenici doživljavaju kao arbitraran i nepravedan, umesto održavanja reda i discipline isti taj poredak proizvodi nered, uznemirenost i nezadovoljstvo kod osuđenika (Soković, 2008).

Odmeravanje i prilagođavanje disciplinskih mera potrebama resocijalizacije, nije lako i sadrži, gotovo uvek, i retributivni elemenat. Svaka disciplinska mera mora prevashodno da bude u opštem sadejstvu sa ciljevima prevaspitanja, ona mora predstavljati faktor pozitivnog uticaja na osuđeno lice i stvaranja pozitivne zavodske atmosfere, a sve u cilju ostvarivanja uspeha u prevaspitanju.

U našem pozitivnom zakonodavstvu, pod disciplinskim prestupom se podrazumevaju teže i lakše povrede pravila reda i bezbednosti, kao i povrede drugih pravila ponašanja osuđenog utvrđenih Zakonom o izvršenju krivičnih sankcija, Pravilnikom o disciplinskim prestupima, merama i posrtupku prema osuđenicima i aktom o kućnom redu zavoda. Teži disciplinski prestupi su: bekstvo ili pokušaj bekstva iz zavoda, podstrekivanje na pobunu ili bekstvo, pripremanje pobune ili bekstva, neovlašćeno napuštanje zavoda, nasilje prema drugom licu, pravljenje, posedovanje ili korišćenje opasne stvari, izrada ili unošenje u zavod sredstava podobnog za napad, bekstvo ili vršenje krivičnog dela, sprečavanje pristupa u bilo koji deo zavoda službenom licu ili licu koje se ovlašćeno nalazi u zavodu, odnosno ulazi u njega, ugrožavanje, oštećenje ili uništenje imovine većeg obima, odbijanje izvršenja zakonitog naloga ovlašćenog lica usled čega je nastupila ili mogla nastupiti teža štetna posledica, namerno ili grubom nepažnjom ugrožavanje tuđeg zdravlja, proizvodnja, posedovanje ili korišćenje opojnog ili

psihoaktivnog sredstva, grubo zanemarivanje lične higijene, bavljenje igrama na sreću, namerno ugrožavanje svog zdravlja radi onesposobljavanja za izvršenje obaveze, otpor zdravstvenom pregledu ili merama za sprečavanje opasnosti od zaraze, podstrekavanje lica lišenog slobode na teži disciplinski prestup, zanemarivanje radne obaveze koje je izazvalo ili je moglo izazvati težu štetnu posledicu, obučavanje sebe ili drugog o načinu izvršenja krivičnog dela na osnovu ličnog ili tuđeg iskustva, teže zloupotreba dobijenih posebnih prava (pogodnosti), i ponavljanje lakših disciplinskih prestupa. Lakši disciplinski prestupi obuhvataju prestupe koji su lakše prirode i ne ugrožavaju bitno red i disciplinu u zavodu.

U tabeli 9. prikazane su vrste i prosečan broj disciplinskih prestupa koji su osuđenici učinili u poselednjih pet godina. Najučestaliji prestupi su nedisciplina (17,50%), nedozvoljeno posedovanje mobilnog telefona (16,92%) i posedovanje i konzumiranje opojnih sredstava (13,81%).

Tabela 9. Vrsta i prosečan broj disciplinskih prestupa

Vrsta prestupa	Broj %
Bekstvo	0,76
Udaljenje	4,62
Kašnjenje sa poseta	5,04
Napad na službena lica	1,22
Napad na osuđena lica	9,19
Nedisciplina	17,50
Posedovanje i konzumiranje opojnih sredstava	13,81
Uništavanje imovine	2,75
Krada	0,98
Samopovređivanje	4,73
Posedovanje novca	0,78
Tuča	6,24
Posedovanje mobilnog telefona	16,92
Pokušaj bekstva	0,32
Ostalo	15,14
UKUPNO	100,00

Svi prestupi koji su u tabeli prikazani mogu se grupisati u šest celina: prestupi koji se odnose na udaljavanje ili pokušaj udaljavanja iz zavoda (bekstvo, pokušaj bekstva, udaljavanje ili kašnjenje sa poseta) i oni su zastupljeni u ukupnim prestupima sa 10,74%, prestupi sa elementima nasilja prema drugom ili prema sebi (tuče, napadi na službena ili osuđena lica, samopovređivanje, uništenje imovine, krađa), koji su zastupljeni u 25,11% slučajeva, prestupi koji se odnose na posedovanje nedozvoljenih sredstava (mobilni telefoni, novac i sl), koji su prisutni u 17,70%, prestupi koji se odnose na nedisciplinu, zastupljeni sa 17,50%, prestupi koji se odnose na posedovanje i konzumiranje opojnih sredstava, zastupljeni u 13,81%. Ostali prestupi prisutni su u 15,14% slučajeva.

Ovde treba istaći da su dve grupe prestupa ozbiljni indikatori stanja u zatvorskom sistemu Srbije. To su, pre svega, prestupi sa elementima nasilja koji su prisutni sa preko 25% od ukupnog broja prestupa i korišćenje droge i drugih opojnih sredstava, sa oko 14%, na godišnjem nivou. Tako veliki broj prestupa iz ove dve kategorije prestupa, uz poznavanje karakteristika osuđenika koji tim kategorijama pripadaju, ukazuje na veoma složenu situaciju u osuđeničkom kolektivu i sa malim procentom realnog očekivanja u uspeh tretmana, a samim tim i procesa resocijalizacije.

Za učinjene disciplinske presteupe izriču se disciplinske mere. Disciplinske mere su:

- *ukor*, izriče se kad osuđenog zbog učinjenog disciplinskog prestupa treba samo ukoriti.

- *ograničenje ili zabrana primanja paketa do tri meseca*, izriče se kao samostalna mera, kada se ukorom ne može postići svrha disciplinske mere.

- *oduzimanje dodeljenih posebnih prava (pogodnosti)*, izriče se kao samostalna mera, kad se ukorom i ograničenjem ili zabranom primanja paketa ne može postići svrha disciplinske mere. Ova mera se može izreći kumulativno sa disciplinskom merom upućivanja u samicu.

- *ograničenje ili zabrana raspolaganja novcem*, može se izreći samo za teže disciplinske prestupe, u trajanju do tri meseca. Ova mera ne može se odnositi na raspolaganje novcem za nabavku lekova, ortopedskih pomagala, pružanje neophodnih medicinskih usluga, sredstava za ličnu higijenu, ostvarivanje prava na dopisivanje i telefoniranje kao i na pravnu pomoć.

- *upućivanje u samicu u slobodno vreme ili tokom celog dana i noći*, izuzetno se izriče za teže disciplinske prestupe, u trajanju do 15 dana. Samica može se izreći i u trajanju do 30 dana za sticaj težih disciplinskih prestupa.⁶³

Pored navedenih disciplinskih mera, Zakonom o izvršenju krivičnih sankcija su predviđene i posebne mere⁶⁴ prema osuđenom licu za koga postoji opasnost od bekstva, nasilničkog ponašanja, samopovređivanja ili ugrožavanja reda i bezbednosti druge vrste, koji se na drugi način ne mogu otkloniti. Postoje sledeće posebne mere:

- *pojačan nadzor* je učestalo posmatranje osuđenog bez remećenja njegovih svakodnevnih aktivnosti;

⁶³ Članovi od 21-26. *Pravilnika o disciplinskim prestupima, merama i postupku prema osuđenim licima* (Službeni glasnik RS, br.59/2006).

⁶⁴ Posebne mere su ZIKS-om iz 2005.godine prvi put uvedene u sistem izvršenja krivičnih sankcija u Srbiji.

- *smeštaj u posebno osiguranu prostoriju bez opasnih stvari* je mera koja se određuje osuđenom u trajanju najduže do četrdeset osam sati, radi njegovog isključenja od bilo kakvih kontakata sa drugim licima (Jovašević & Stevanović, 2008).

- *smeštaj pod pojačan nadzor* primenjuje se radi obezbeđenja reda i discipline u zavodima,⁶⁵ i može se primeniti samo u zavodima zatvorenog tipa, odnosno u zatvorenim odeljenjima i može da traje najduže šest meseci u toku godine.⁶⁶

- *usamljenje* je mera koja se primenjuje prema osuđenom koji svojim ponašanjem uporno remeti red, ugrožava bezbednost i predstavlja ozbiljnu opasnost za druge osuđene. Ova mera može se izreći u neprekidnom trajanju do tri meseca, najviše dva puta tokom kalendarske godine.⁶⁷

- *testiranje na zarazne bolesti ili psihoaktivna sredstva* je mera medicinskog karaktera i primenjuje se u slučaju osnovane sumnje u postojanje zaraznih boleti ili uzimanja opojnih droga ili psihoaktivnih sredstava. Mera se sastoji u uzimanju uzoraka krvi i mokraće u meri neophodnoj za ispitivanje prema pravilima medicinske struke, odnosno korišćenje odgovarajućeg testa.

⁶⁵ Ibidem., str.136.

⁶⁶ U dosadašnjoj praksi postojalo je, u zavodima zatvorenog tipa, odeljenje pojačanog nadzora kao rešenje za osuđenike koji izrazito remete red i disciplinu u zavodu, a koji nisu mogli da se uklupe u opšti režim zatvorenog zavoda. Iz tih razloga, pored ostalih, uveden je zatvoreni tip zavoda sa posebnim obezbeđenjem, za takvu kategoriju osuđenih lica. Uvođenjem ove posebne mere uvodi se posebno odeljenje za pojačani nadzor u zavodu zatvorenog tipa. Ovo rešenje može da se opravda samo iz razloga što nema adekvatna eksterna klasifikacija osuđenika.

⁶⁷ Mera usamljenja postojala je u sistemu izvršenja krivičnih sankcija Srbije sve do 1997. godine, kada je Zakonom ukonuta, jer nije pokazala očekivane rezultate u primeni. Uvodi se ponovo Zakonom o izvršenju krivičnih sankcija iz 2005. godine, kao posebna mera.

Posebne mere ne pripadaju disciplinskim merama, ali po svojoj suštini većina mera ima karakter pojačane kontrole i ograničenja kretanja osuđenih u zavodu. Mere smeštaj pod pojačan nadzor i usamljenje imaju suštinski karakter disciplinske mere, iako one ne pripadaju tim merama. O tome govore i statistički podaci koje vodi Uprava za izvršenje zavodskih sankcija, gde meru usamljenja tretira kao vrstu disciplinske mere, što u suštini i jeste.

U tabeli 10. dat je pregled vrsta i učestalost izricanja disciplinskih mera, prema kome je najzastupljenija mera upućivanja u samicu (bezuslovna ili uslovna) i to u 46,64%, zatim disciplinska mera oduzimanje i zabrana pogodnosti sa 29,41%, ukor sa 18,90%, a u 5,82% je obustavljen postupak disciplinskog kažnjavanja.

Tabela 10. Vrsta disciplinskih kazni

R.b.	Vrsta disciplinske kazne	%
1.	Ukor	18,90
2.	Oduzimanje i zabrana pogodnosti	22,45
3.	Uslovno upućivanje u samicu	14,50
4.	Bezuslovno upućivanje u samicu	24,36
5.	Kumulativno, bezuslovno upućivanje u samicu	7,78
6.	Uslovno oduzimanje pogodnosti	6,96
7.	Obustavljenih postupaka	5,82
	UKUPNO	100,00

Najčešće korišćena sredstava prinude su: izdvajanje i vezivanje (44,31%), fizička snaga (30,11%), gumena palica (22,93%) i hemijska sredstva (2,65%). Vodeni šmrk i vatreno oružje nije upotrebljavano. Najčešći razlozi za upotrebom sredstava prinude su sprečavanje konflikata među osuđenicima (64,59%), sprečavanje samopovređivanja (18,88%), sprečavanje napada na službeno lice (4,68%) i ostalo (11,85%).

Analizirajući nagrađivanje i kažnjavanje osuđenika u zavodima, može se zaključiti:

- nagrađivanje i kažnjavanje osuđenika u zatvorskom sistemu Srbije se koristi u značajnom obimu i u rznovrsnim formama;

- zloupotreba pogodnosti je neznatna u odnosu na broj datih pogodnosti i iznosi, u proseku, oko 0,64 % ;

- u proseku je svaki sedmi osuđenik disciplinski kažnjavaan;

- primetno je da se posebne mere u praksi nedovoljno upotrebljavaju, osim mere usamljenja i mere pojačani nadzor. Kao jedan od najbitnijih razloga za nedovoljno korišćenje posebnih mera je i nedovoljna pripremljenost zavoda za korišćenje tih mera, kao i nedovoljno jasno određenje tih mera.

Postpenalna pomoć osuđenima

U okviru organizovanih društvenih nastojanja na sprečavanju i suzbijanju kriminaliteta, veoma važan segment predstavlja briga za socijalnu reintegraciju prestupnika. Pod njom podrazumevamo postpenalni ili postinstitucionalni tretman osuđenika. Da bi se nakon prinudnog izdvajanja iz društva ponovo vratili društvu, kao rehabilitovani i ravnopravni članovi, njima je u tome neophodna organizovana društvena briga i pomoć.

Postpenalna pomoć, kao oblik tretmana,⁶⁸ ima poseban značaj u procesu integracije osuđenika u društvenu sredinu. Ova vrsta tretmana je, u stvari, završna faza resocijalizacije i u velikoj mjeri je u zavisnosti od uspješne primene institucionalnog tretmana. Ukoliko je institucionalni tretman bio uspješan i osuđenik osposobljen da sam rešava svoje probleme u društvu, utoliko je manja potreba za pružanjem pomoći u postpenalnoj fazi. Što je lošiji tretman u kaznenoj ustanovi, to je veća potreba za postpenalnom pomoći (Lopez-Rey, 1965). Postpenalna pomoć se sastoji u pružanju pomoći otpuštenom licu da se uključi u normalan društveni život i rad na slobodi. Po izlasku iz zavoda otpušteni osuđenik često nailazi na brojne teškoće materijalne, socijalne pa čak i psihološke prirode koje često nije u stanju da savlada sam i da ih razreši, te se obeshrabljen i razočaran uz uticaj negativne sredine, može ponovo vratiti na put vršenja krivičnih dela (Jovašević & Stevanović, 2008).

Klasična koncepcija postpenalne pomoći celi problem vezuje za kaznu lišenja slobode. Radi se dakle, o pomoći koju u granicama mogućnosti društvena zajednica pruža otpuštenim sa izdržavanja kazne lišenja slobode, s ciljem da se što lakše uključe u redovan život. Savremeno shvatanje postpenalne pomoći obuhvata pomoć osobi kojoj je, nakon izvršenja krivičnog dela, potrebna pomoć u cilju resocijalizacije njenog ponašanja (Pantelić, 1979). Iz ovog shvatanja proizilazi da postpenalna pomoć počinje izvršenjem krivičnog dela, odnosno saznanjem o delu i izvršiocu. Zato se u penologiji ova vrsta pomoći često naziva *postdeliktna pomoć*. Uspješno

⁶⁸ Prvu upotrebu termina "postpenalni tretman", kod nas, srećemo kod dr Vidaka Popovića u referatu Republičko i pokrajinsko zakonodavstvo o izvršenju krivičnih sankcija, sa savetovanja *Jugoslovenskog udruženja za penologiju* u Budvi 1972. godine.

prevaspitanje ne čini izvesno konačnu resocijalizaciju, jer postpenalna faza može biti posebno nepovoljna, ali je u znatnoj meri čini verovatnom. Konačnu reintegraciju bivšeg prestupnika čak u slučaju gde efekti institucionalnog tretmana nisu bili veliki, omogućuje grupa povoljnih činilaca socijalne sredine. Ti činoci bi bili: brzo i adekvatno zaposlenje, odsustvo etičkih osuda socijalne okoline, zadovoljavajući porodični prihvat i atmosfera, uspešna adaptacija na prestanak penitencijarnih deprivacija (Špadijer-Džinić, 1973), kao i integracija u socijalnu strukturu društvenih grupa i organizacija.

Postpenalni tretman u zatvorskom sistemu u Srbiji je najslabija karika u jedinstvenom tretmanu prestupnika. Potreba učešća društvenih faktora, organa i organizacija u resocijalizaciji prestupnika je, u našim uslovima, samo zahtev penoloških teoretičara i praktičara. Zakonom o izvršenju krivičnih sankcija propisana je obaveza zavoda da, pre otpuštanja osuđenog sa izvršenja kazne zatvora, ustanovi da li je osuđeniku potrebna pomoć nakon otpuštanja iz zavoda. O potrebi i vrsti pomoći, zavod obaveštava organ starateljstva nadležan prema prebivalištvu, odnosno boravištu otpuštenog lica, ili odgovarajuću organizaciju ili udruženje.⁶⁹

Najčešće potrebe osuđenika, pri otpuštanju iz zavoda, su potreba za zapošljenjem, za obezbeđivanje materijalnih sredstava i za smeštajem. Na uzorku od 324 ispitanika, njih 43,50% je iskazalo neku od potreba posle izlaska sa izdržavanje kazne, 47,20% osuđenika izjavilo da im nije potrebna nikakva potreba na slobodi a 9,10% osuđenika trenutno ne može da proceni šta će im trebati kada izađu iz zatvora. Zavodi su obavestavali i kontaktirali različite organe i institucije radi pripreme izlaska

⁶⁹ Član. 174. ZIKS-a.

osuđenika sa izdržavanje kazne zatvora. Najčešće su zavodi kontaktirali Centre za socijalni rad i to u 79,83%, zatim tržište rada u 6,13%, radne organizacije u 5,96% i ostale društvene subjekte u 8,08%. Efekti preduzetih mera su jako skromni i najčešće se završavaju slanjem obaveštenja o izlasku osuđenog iz zavoda, bez bilo kakvog daljeg rada sa osuđenicima. Centri u jednom manjem broju slučajeva dodeljuju jednokratnu materijalnu pomoć i na tome se završava postpenalna aktivnost. Tržište rada, radne organizacije i druge društvene institucije ne pokazuju nikakvo interesovanje za eventualno upošljavanje bivših osuđenika.

Nešto bolja situacija je sa maloletnicima, gde se centri za socijalni rad više interesuju za maloletnike kojima je izrečena vaspitna mera upućivanja u vaspitno popravni dom ili kazna maloletničkog zatvora; u tim slučajevima Centri za socijalni rad intenzivnije rade na pružanju nekog od vidova pomoći, posle izlaska iz zavoda. I u tim slučajevima, prema podacima zavoda, praćenje i kontakt između Centara i maloletnika traje relativno kratko, bez nekih posebnih efekata saradnje, a sve zbog nedostatka sredstava Centara ali i zbog nezainteresovanosti maloletnika za saradnju. Svakako da uticaj neformalnih grupa, kriminalnih organizacija i drugih, imaju dominantan uticaj na bivše prestupnike koji se brzo vraćaju kriminalu. U prilog ovoj tvrdnji ide i činjenica da je povrat preko 50%, na nivou sistema.

Zavodi su u obavezi da osuđenom pri otpuštanju obezbede odeću, obuću i rublje, ukoliko osuđenik nije u mogućnosti da ih pribavi. Takođe, troškove prevoza otpuštenom licu do mesta prebivališta, odnosno boravišta, snosi zavod.⁷⁰ Na ovaj način se pruža prva, najneophodija pomoć osuđeniku da može, bez

⁷⁰ Član 170. stav 2 i član 171. ZIKS-a.

posebnih materijalnih troškova da dođe do svoje porodice. Pored ove pomoći, zavod je u obavezi da osuđenom sačuva 30% sredstava, od naknade za rad osuđenog u zavodu, i da mu ista preda pri otpuštanju iz zavoda.⁷¹ Zarada osuđenika je poslednjih godina minimalna i gotovo beznačajna, imajući u vidu da privredne jedinice pri zavodima rade sa 1/3 svojih kapaciteta i da nisu u situaciji da isplaćuju propisana sredstva osuđennicima.

Ukratko, postpenalni tretman u zatvorskom sistemu Srbije se veoma malo koristi i njegovi efekti su minorni u odnosu na ukupne efekte tretmana koji se primenjuju u procesu resocijalizacije osuđenika. Sadašnje aktivnosti u postpenalnoj pomoći osuđennicima su znatno ispod mera i aktivnosti koje su se sedamdesetih i osamdesetih godina preduzimale. Razloge za takvo stanje treba tražiti u skromnim ekonomskim mogućnostima društva, u lošoj organizaciji postpenalne pomoći, kao i u nepostojanju dovoljno motiva i kadrova da se ta vrsta tretmana više primenjuje u procesu resocijalizacije osuđenika.

⁷¹ Član 93. stav 2 i član 95. stav 1. ZIKS-a.

EFEKTI TRETMANA

Jedno od posebno važnih pitanja u savremenoj penologiji je efikasnost tretmana u ostvarivanju resocijalizacije osuđenika. Prema osuđennicima primenjuju se razni vidovi tretmana, koji imaju svoju vrednost ako se pokažu efikasnim u prevaspitanju. Tragajući za efektima tretmana, odnosno da li programi resocijalizacije deluju i da li planiranim intervencijama možemo izmeniti problematično ponašanje, poslednjih decenija su izvedena brojna istraživanja. Studije o evaluaciji programa resocijalizacije najčešće su rađene u anglo-američkim zemljama i rezultati, generalno, pokazuju da programi resocijalizacije deluju, ali postoje teškoće u indentifikovanju modela koji su najefikasniji. I pored velikog broja analiza, u ovom trenutku nije moguće izdvojiti nijednu kategoriju programa koja je pouzdano i u većini slučajeva u redukciji recidivizma ukupne populacije prestupnika ili bolja od standardnih, tradicionalnih programa (Žunić-Pavlović, 2004).

Uspešnost resocijalizacije iskazuje se obimom reintegrisanih prestupnika a zavisna je od uspešnosti svake od faze: istražne, sudske, institucionalne i postpenalne. Indikatori efikasnosti tretmana su, kod različitih autora različiti. Najčešće se, kao indikatori efikasnosti tretmana, navode: recidivizam, ponašanje, ličnost, sredina. Tretman je efikasan ukoliko dovodi

do: smanjenja procenta povrata, do poželjnih promena u ponašanju, do poželjnih promena u ličnosti i do željenih promena u sredini tretiranog lica (Stakić, 1977). Druga grupa autora navodi druge kriterijume evaluacije resocijalizacije. Tako Špadijer-Džinić i grupa autora ističu da se uspešnost resocijalizacije kod maloletnika može oceniti na osnovu: recidivizma, alkoholizma, skitničenja, prosjačenja, kockanja, tapkarenja, besposličjenja, drskog ponašanja, spoljašnjeg izgleda, uspeha u školi, pripadanje devijantnoj grupi i slično (Špadijer-Džinić, Ignjatović & Radovanović, 1975).

Pripadnici *Kanadske škole rehabilitacije* zaključuju da je najvažniji razlog zbog kojeg korekcionni programi ne postižu uspeh jeste nedostatak terapijskog integriteta. Autori Gendreau, Bonta, Ross i Andrews se fokusiraju na ono što se stvarno dešava u programu i postavljaju pitanje u kom obimu se osoblje, uključeno u tretman, stvarno pridržava principa i koristi terapijske tehnike koje su opravdane kao i u kojoj meri je osoblje kompetentno. Značajno otkriće je da i dobro dizajnirani programi često nemaju potreban integritet. Ovi autori posebno ističu pozitivne efekte bihejvioralno orijentisane programe (Žunić-Pavlović, 2004).

U zatvorskom sistemu u Srbiji dominiraju klasični vidovi tretmana: vaspitno-korektivni tretman, obrazovni tretman, radni tretman, slobodno-vremenski tretman, tretman nagrađivanjem i kažnjavanjem i postpenalni tretman. Savremeni programi, poput grupne terapije, porodične terapije, programi bihejvioralnog pristupa, kognitivni programi, diverzionalni programi, psihoanalitički programi, geštalt programi, kao i specifični programi namenjeni posebnim kategorijama osuđenika, se sporadično ili vrlo malo upotrebljavaju u radu sa osuđennicima u

našem sistemu. Za ove programe i oblike rada nema osposobljenog kadra, ali pre svega nema interesovanja a ni usmerenja u korišćenju ovih programa.

Istražujući efekte pojedinih vidova tretmana u našem sistemu, izučavana je povezanost između vrste tretmana (intenzitet vaspitno-korektivnog rada vaspitača, radno angažovanje, slobodne aktivnosti i pogodnosti) i pojedinih indikatora uspeha tretmana (povrat, bekstvo i pokušaj bekstva osuđenika iz zavoda i disciplinsko kažnjavanje osuđenika). Tretman obrazovanjem nije analiziran iz razloga što je veoma mali broj osuđenika obuhvaćen ovim vidom tretmana i rezultati ne bi bili validni. U izučavanju povezanosti između vrste tretmana i recidivizma, bekstva i disciplinskog kažnjavanja, istraživali smo dvanaest relacija na uzorku od 324 pravosudno osuđenih ispitanika i to:

1. Intenzitet vaspitno-korektivnog rada vaspitača i povrat,
2. Intenzitet vaspitno-korektivnog rada vaspitača i bekstva,
3. Intenzitet vaspitno-korektivnog rada vaspitača i disciplinsko kažnjavanje,
4. Radno angažovanje osuđenika i povrat,
5. Radno angažovanje osuđenika i bekstvo,
6. Radno angažovanje osuđenika i disciplinsko kažnjavanje,
7. Slobodne aktivnosti i povrat,
8. Slobodne aktivnosti i bekstvo,
9. Slobodne aktivnosti i disciplinsko kažnjavanje,
10. Pogodnosti i povrat,
11. Pogodnosti i bekstvo i

12. Pogodnosti i disciplinsko kažnjavanje.

Prilikom istraživanja korelacije između pomenutih varijabli pošli smo od sledećih hipoteza:

1. Svi vidovi tretmana koji se primenjuju u radu sa osuđenima u zatvorskom sistemu Srbije pozitivno utiču na osuđena lica u pogledu smanjenja recidivizma i promeni ponašanja.⁷²

2. Između vrste tretmana i ponašanja osuđenika u zavodu postoji određen stepen korelacije.

Rezultati istraživanja povezanosti između određenih vidova tretmana i pojedinih indikatora uspešnosti tretmana se razlikuju i okvirno pokazuju da određen tretman, u odnosu na pojedine indikatroe uspešnosti tretmana, je u značajnijem stepenu korelacije u odnosu na druge tretmane. U tabeli 11. nalazi se pregled visine korelacije između pojedinih varijabli.

Tabela 11. Nivoi povezanosti- značajnosti korelacija

R.b.	Vrsta tretmana	Povrat	Bekstvo	Disciplinsko kažnjavanje
1.	Intenzitet vaspitno-korektivnog rada vaspitača	0, 43 (povezanost srednj. intenziteta)	0, 27 (niska povezanost)	0, 31 (niska povezanost)
2.	Radno angažovanje Osuđenika	0, 31 (niska povezanost)	0, 41 (povezanost srednj. intenziteta)	0, 76 (visoka povezanost)
3.	Slobodne aktivnosti	0, 13 (niska povezanost)	0, 11 (niska povezanost)	0, 27 (niska povezanost)
4.	Pogodnosti	0, 65 (visoka povezanost)	0, 42 (povezanost srednj. Intenziteta)	0, 48 (povezanost srednj. intenzitete)

⁷² Pod promenom u ponašanju osuđenika podrazumevamo korekciju ponašanja u onom delu ponašanja koje je u suprotnosti sa društveno prihvatljivim normama i vrednostima. Cilj promena u ponašanju osuđenika je da prihvati obrazac ponašanja koji je društveno afirmativan i u skladu sa važećim normama.

Korelacija između intenziteta vaspitno-korektivnog rada i disciplinskog kažnjavanja, bekstva i recidiva

Istražujući stepen povezanosti intenziteta vaspitno-korektivnog rada vaspitača i recidivizma osuđenika (tabela 12.), rezultati pokazuju da postoji korelacija srednjeg nivoa, $Fi(\Phi)=0,43$, što ukazuje da stepen intenziteta rada vaspitača ima određeni stepen povezanosti sa povratom. Povezanost između varijable intenziteta vaspitnog rada i indikatora recidivizma, ogleđa se u činjenici da vaspitači, prema mišljenju osuđenika, češće i intenzivnije rade sa povratnicima. Tako od 212 povratnika, njih 121 ili 57,07 % su se izjasnili da vaspitači sa njima rade stalno i intenzivno, a od 112 primarna osuđenika samo se njih 14 ili 12,50% izjasnilo da vaspitači sa njima rade stalno i intenzivno.

Tabela 12.

Intenzitet vaspitno-korektivnog rad	Povratnici	Primarni	Ukupno
Stalan i intenzivan	121	14	135
Povremen i po potrebi	91	98	189
Ukupno	212	112	324

$FI(\Phi)=0,43$

Ovde se nameće osnovno pitanje: kakav i koliki uticaj ima inenzitet rada vaspitača na osuđenika da, po izlasku sa izdržavanje kazne, ne vrši nova krivična dela? To u ovom ispitivanju nismo mogli da saznamo. U ovom istraživanju dobijena korelacija pokazuje da vaspitači intenzivnije rade sa povratnicima, u odnosu na primarne osuđenike i da u tom odnosu postoji određen nivo povezanosti. Da li taj intenzitet vaspitno-korektivnog rada vaspitača utiče na ponovno vršenje

krivičnih dela i u kom obimu to ostaje nepoznanica. Podatak da od 324 ispitanika njih 74 ili 22,28 % su penološki povratnici, ukazuje da je značajan broj osuđenika ponovio vršenje krivičnih dela nakon izlaska iz zatvora i pored prolaska kroz većinu tretmana koji se u zavodu sprovode.

Istražujući povezanost između intenziteta vaspitno-korektivnog rada vaspitača i bekstva, odnosno pokušaj bekstva ili udaljenja iz zavoda, podaci pokazuju nisku korelaciju između ovih varijabli. Odnosno, stepen intenziteta rada vaspitača sa osuđenicima nije od značaja za njihovu odluku da beže iz zavoda. Realno je očekivati da ukoliko je stalan i intenzivan rad vaspitača sa osuđenikom, osuđenik neće bežati iz zavoda, jer će pozitivan uticaj vaspitača korigovati njegove stavove prema bekstvu iz zavoda. U ovom ispitivanju se pokazalo da na odluku osuđenika da se udalji iz zavoda nema značajan uticaj stalnost i intenzitet vaspitnog rada (tabela 13). Verovatno na osuđenika veći uticaj imaju druge okolnosti, pri donošenju odluke za bekstvo iz zavoda. Od 135 osuđenika prema kojima se primenjuje intenzivan i stalan vaspitni rad, njih 31 ili 22,96% se ipak odlučilo na bekstvo ili udaljenje. Od 189 osuđenika prema kojima se primenjuje povremeni vaspitno-korektivni rad, njih 49 ili 25,93% je bežalo ili pokušalo bekstvo iz zavoda. Iz ova dva podatka vidi se da je razlika između broja bekstava osuđenika prema kojima se primenjuje intenzivan vaspitni rad i osuđenika prema kojima se primenjuje povremeni vaspitni rad mala, te iz toga može se zaključiti da intenzitet vaspitno-korektivnog rada vaspitača nema značajan uticaj na odluku osuđenika na bekstvo.

Tabela 13.

Intenzitet vaspitno korektivnog rada	Bekstva, udaljenja ili kašnjenja	Nije bežao, nije se udaljivao ni kasnio	Ukupno
Intenzivan i stalan	31	87	135
Povremen i po potrebi	49	157	189
Ukupno	80	244	324

$$FI(\Phi) = 0,27$$

Rezultati dobijeni ispitivanjem povezanosti između intenziteta vaspitno-korektivnog rada vaspitača i disciplinskog kažnjavanja osuđenika su na nivou niske korelacije i ukazuju da nema značajne međusobne povezanosti ove dve varijable. Pretpostavka je da bi intenzivan rad vaspitača uticao na manji broj činjenja disciplinskih prestupa osuđenika, a samim tim i na manji broj izrečenih disciplinskih mera. Podaci ukazuju da postoji razlika u broju činjenja prestupa ali da oni nisu na statistički značajni. Ako posmatramo tabelu 14. primećujemo da je od ukupnog broja osuđenika sa kojima je vaspitač intenzivno radio, po njihovom mišljenju, od 197 osuđenika 143 osuđenika ili 72,22% nije disciplinski kažnjavano. S druge strane, od 127 osuđenika sa kojima je povremeno rađeno, 74 njih je disciplinski kažnjavano, ili 58,27%. Ove činjenice pokazuju da intenzitet vaspitno-korektivnog rad vaspitača ima uticaj na ponašanje osuđenika i da je moguć vaspitni uticaj na osuđenike da svoje ponašanje prilagođavaju zatvorskim uslovima, a i da menjaju svoje ponašanje.

Tabela 14.

Intenzitet vaspitno korektivnog rada	Disciplinski kažnjavan	Nije disciplinski kažnjavan	Ukupno
Intenzivan i stalan	54	143	197
Povremen i po potrebi	74	53	127
UKUPNO	128	196	324

FI (Φ)=0,31

Korelacija između radnog angažovanja osuđenika i disciplinskog kažnjavanja, bekstva i recidiva

Većina penologa smatra da je rad osuđenika u zatvorskim uslovima jedan od najefikasnijih oblika tretmana koji utiču na formiranje ili održavanje radnih navika i koji bitno utiče na očuvanje psihofizičkog zdravlja osuđenika. Rad, svakako, ima i vaspitni uticaj na osuđenika i iz tih razloga se smatra jednim od najproduktivnijih vidova tretmana u institucionalnim uslovima. Polazeći od tih pretpostavki, ispitivana je povezanost između upošljavanja osuđenika u zavodu i povrata (tabela 15.). Naime, ove dve varijable su posmatrane u međusobnom odnosu i utvrđeno je da postoji niska međusobna povezanost ($F_i=0,31$).

Tabela 15.

Vrsta tretmana -rad osuđenika-	Povratnik	Primaran	Ukupno
Zapošljen u zavodu	133	81	214
Nije zapošljen	79	31	110
Ukupno	212	112	324

FI(Φ)=0,31

Rad svakako angažuje i animira osuđenika u zatvorskim uslovima, ali uticaj rada na prestanak vršenja novih krivičnih dela, nije dominantan faktor. Postoje istraživanja koja povezuju određena zanimanja sa određenim načinima i tehnikom vršenja krivičnih dela. Od ukupnog broja povratnika na ispitivanom uzorku, njih 133 ili 62,15% je upošljeno, a 79, odnosno 37,85% nije upošljeno. Od prvi put osuđenih, njih 81 ili 72,32% je upošljeno, a 27,68% nije upošljeno u zavodu. Razlika nije značajna, jer se, po pravilu, svi osuđenici raspoređuju na određena radna mesta. Stvarna upošljenost je posebno pitanje i mi se u ovom radu njome nismo bavili.

Posmatrajući odnos između varijable radno angažovanje i bekstva iz zavoda (tabela 16.), utvrđeno je da postoji korelacija srednjeg nivoa, što znači da radno angažovani osuđenici se manje odlučuju na bekstvo od osuđenika koji nisu radno angažovani. Nivo korelacije iznosi $F_i = 0,40$ i statistički je značajna na nivou 0,05. Od ukupnog broja radno angažovanih osuđenika, samo njih 12,62% se odlučuje na bekstvo ili udaljenje iz zavoda, za razliku od osuđenika koji nisu radno angažovani, a koji se u 48,18% odlučuju na bekstvo ili udaljenje iz zavoda. Razlika je očita i iz dobijenih podataka može se zaključiti da radno angažovanje ostvaruje pozitivne efekte na proces resocijalizacije osuđenika.

Tabela 16.

Radna aktivnost	Bekstva, udaljenja ili kašnjenja	Nije bežao, nije se udaljavo ni kasnio	Ukupno
Uključeni u radni proces	27	187	214
Nisu uključeni u radni proces	53	57	110
Ukupno	80	244	324

$$F_i (\Phi) = 0,40$$

Izučavanje korelacije između varijabli rad osuđenih i disciplinskog kažnjavanja, rezultati pokazuju (tabela 17.) da postoji visoka povezanost, $F_i=0,65$ i da je ta povezanost statistički značajna je na nivou 0,01, čime je potvrđena hipoteza da tretman radom osuđenika u zavodu postiže značajne rezultate u procesu resocijalizacije osuđenika. Ova visoka korelacija ukazuje na veoma veliki značaj radnog angažovanja osuđenika u zavodu na njihovo ponašanje. Uposlenost rasterećuje osuđenika svakodnevnih problema, on stiče ličnu sigurnost, ostvaruje povoljniji status u zavodu i na taj način postiže bolje rezultate u resocijalizaciji, a samim tim i stiče raznovrsnije i veće pogodnosti. Sve to utiče na osuđenika da ispoljava viši stepen samokontrole i da svoje ponašanje menja i prilagođava vrednosnom sistemu koji mu donosi privilegije u zavodu. Od 214 osuđenika koji su uključeni u radnu aktivnost, njih 178 ili 83,17% ne čini nikakve disciplinske presteupe u zavodu, a od 110 osuđenika koji ne rade, njih 92 ili 83,63% čine neki od disciplinskih postupaka. Očigledno da rad veoma pozitivno utiče na ponašanje osuđenika u zavodskim uslovima.

Tabela 17.

Radna aktivnost	Disciplinski kažnjavan	Nije disciplinski kažnjavan	Ukupno
Uključeni u radni proces	36	178	214
Nisu uključeni u radni proces	92	18	110
Ukupno	128	196	324

FI (Φ)=0,65

Korelacija između slobodnih aktivnosti osuđenika i disciplinskog kažnjavanja, bekstva i recidiva

Ispitujući nivo korelacije između varijable uključenost osuđenika u slobodne aktivnosti, s jedne strane, i povrata, bekstva i disciplinskog kažnjavanja, s druge strane, dobijeni rezultati ukazuju da je korelacija između ovih varijabli niska i da nema povezanost ovih varijabli. Dobijeni rezultati mogu se tumačiti tako što je većina osuđenika, po svom izboru, uključena u slobodne aktivnosti sa motivacijom da se relaksiraju i rekreiraju, da "ubiju" dosadu i od slobodnih aktivnosti ne očekuje neku posebnu korist. Angažovanje osuđenika u slobodne aktivnosti se ne vrednuje posebno, pa iz tih razloga one i ne utiču značajno na povrat i druge oblike ponašanja osuđenika.

Slobodne aktivnosti i povrat (tabela 18.) su u niskom stepenu povezanosti i F_i iznosi 0,13, slobodne aktivnosti i bekstvo (tabela 19.) pokazuju, takođe, nizak nivo povezanosti i $F_i = 0,11$, a slobodne aktivnosti i disciplinsko kažnjavanje (tabela 20.) je takođe niska, $F_i = 0,27$. Iz ovih podataka može se zaključiti da na ispitivanom uzorku osuđenika slobodne aktivnosti, kao vid tretmana, nema značajan uticaj na efikasnost tretmana, odnosno, ne utiču na promenu ponašanja i ličnost osuđenika. One imaju značajno mesto u režimu života i održavanju fizičkog i mentalnog zdravlja osuđenika.

Tabela 18.

Vrsta tretmana -slobodne aktivnosti	Povratnici	Primarni	Ukupno
Koristi sl.aktivnosti	170	101	271
Ne koristi sl.aktivnosti	42	11	53
Ukupno	212	112	324

FI (Φ)=0,13

Tabela 19.

Vrsta tretmana -slobodne aktivnosti	Bekstva, udaljenja ili kašnjenja	Nije bežao, nije se udaljivao ni kasnio	Ukupno
Koristi sl.aktivnosti	69	101	271
Ne koristi sl.aktivnosti	11	42	53
Ukupno	80	244	324

FI (Φ)=0,11

Tabela 20.

Vrsta tretmana -slobodne aktivnosti	Disciplinski kažnjavan	Nije disciplinski kažnjavan	Ukupno
Koristi sl.aktivnosti	91	180	271
Ne koristi sl.aktivnosti	37	16	53
Ukupno	128	196	324

FI (Φ)=0,27

Korelacija između pogodnosti osuđenika i disciplinskog kažnjavanja, bekstva i recidiva

Analizirajući rezultate dobijene ispitivanjem povezanosti između pogodnosti i povrata, bekstva osuđenika i disciplinskog kažnjavanja, može se zaključiti da postoji korelacija srednjeg i višeg intenziteta. Pogodnosti su sa sva tri indikatora uspešnosti

tretmana (povrat, bekstvo i disciplinsko kažnjavanje), u korelaciji srednjeg ili višeg intenziteta, za razliku od drugih vidova tretmana koji su u korelaciji sa jednim ili dva indikatora, a slobodne aktivnosti nisu u značajnoj korelaciji ni sa jednim od tri ispitivana indikatora uspešnosti tretmana.

Pogodnosti i povrat su u korelaciji visokog intenziteta $F_i=0,65$, što ukazuje da osuđenici koji su ranije osuđivani znatno manje upotrebljavaju vanzavodske pogodnosti (tabela 21.). Od ispitivanog uzorka, 151 osuđenika koristi vanzavodske pogodnosti, od čega njih 49 ili 32, 45% su povratnici, a od 173 osuđenika koji ne koriste vanzavodske pogodnosti, njih 163 ili 94, 42% su povratnici. Ovako dobijeni podaci pokazuju da se, pri dodeli vanzavodskih pogodnosti, veoma mnogo uvažava kriterijum recidivizma. Zatvorske službe posebnu pažnju posvećuju proceni da li će osuđenik zloupotребiti ukazano poverenje ili neće. Realna je procena da se u recidiviste ne može imati potpuno poverenja pri davanju ovih pogodnosti i da je verovatnoća zloupotrebe ovog tipa pogodnosti velika.

Tabela 21.

Vrsta tretmana Pogodnosti	Povratnici	Primarni	Ukupno
Koristi vanzavodske pogodnosti	49	102	151
Ne koristi vanzavodske pogodnosti	163	10	173
Ukupno	212	112	324

FI (Φ)=0,65

Značajna korelacija postoji i između pogodnosti i bekstva (tabela 22.), i ona iznosi $F_i= 0,42$ i statistički je značajna na nivou 0,01. Osuđenici koji nisu pokušali bekstvo ili se nisu udaljavali iz zavoda, vanzavodske pogodnosti koriste u 94,70%,

a osuđeni koji su taj prestup imali, vanzavodske pogodnosti koriste samo u 5,30% slučajeva. Takođe, od ukupnog broja osuđenika koji nisu koristili pogodnosti u 41,62% su imali bekstvo ili udaljenje iz zavoda, a 58,38% nije bežalo niti je koristilo vanzavodske pogodnosti. Na ovakav odnos u kategoriji koji nisu koristili vanzavodske pogodnost, uticao je i podatak da je u uzorku koji je ispitivan bilo osuđenika koji još nisu stekli formalne uslove na mogućnost korišćenja ovih pogodnosti (kratko vreme boravka u zavod, pripadanje klasifikacionoj kategoriji koja ne omogućava korišćenje te vrste pogodnosti i sl.).

Tabela 22.

Vrsta tretmana Pogodnosti	Bekstva udaljenja ili Kašnjenja	Nije bežao, nije se udaljavo ni kasnio	Ukupno
Koristi vanzavodske pogodnosti	8	143	151
Ne koristi vanzavodske pogodnosti	72	101	173
Ukupno	80	244	324

FI (Φ)=0,42

Analiza podataka o odnosu varijable pogodnosti i varijable disciplinsko kažnjavanje osuđenika (tabela 23.), ukazuje da postoji povezanost između ove dve varijabli i to na nivou srednjeg stepena intenziteta (Fi= 0,48) i statistički je značajno na nivou 0,05.

Tabela 23.

Vrsta tretmana pogodnosti	Disciplinski kažnjavan	Nije disciplinski kažnjavan	Ukupno
Koristi vanzavodske pogodnosti	22	129	151
Ne koristi vanzavodske pogodnosti	106	67	173
Ukupno	128	196	324

FI (Φ)=0,48

Naime, postoji uzajamni uticaj pogodnosti na učestalost disciplinskog kažnjavanja, kao i uticaj disciplinskog kažnjavanja na stepen korišćenja pogodnosti. Tako je od 151 osuđenika koji su koristili vanzavodske pogodnosti samo njih 22 ili 14,57% je disciplinski kažnjavano. S druge strane, od 128 osuđenika koji su disciplinski kažnjavani, samo je njih 22 ili 17,19% koristilo vanzavodske pogodnosti. Međusobna povezanost je očigledna i pogodnosti predstavljaju dobar indikator stepena ostvarenog procesa prevaspitanja, posmatrano sa institucionalnog aspekta.

Režim zavoda i aktivnosti vaspitača

U ovom delu studije analiziraju se stavovi i mišljenja osuđenika o odnosu između vrste režima zavoda⁷³ i obima angažovanja vaspitača u rešavanju osuđeničkih problema, učestalost razgovora osuđenika sa vaspitačem i značaj vaspitačevog mišljenja na status osuđenika u zavodu. Ako pođemo od proklamovanog stava po kome služba za prevaspitavanje usklađuje rad ostalih učesnika u prevaspitavanju,⁷⁴ a da je vaspitač nosilac aktivnosti te službe, nameće se pitanje stepena aktivnosti vaspitača i značaj njegovog mišljenja u ukupnom procesu resocijalizacije osuđenika. Istražujući taj problem cilj je bio da saznamo stavove osuđenika o tim pitanjima.

U tabeli 24. prikazani su dobijeni rezultati ispitivanja odnosa između obima angažovanja vaspitača u rešavanju osuđeničkih problema, kako ih osuđenici doživljavaju i režima

⁷³ Pod režimom zavoda podrazumevamo stepen obezbeđenja zavoda, i u istraživanju su prikazana tri režima: otvoreni, poluotvoreni i zatvoreni režim.

⁷⁴ Član 19. stav 2 ZIKS-a.

u koji se osuđenik nalazi. Rezultati pokazuju da ne postoji značajna povezanost između ove dve varijable i ona iznosi $C=0,15$. Odnosno, istraživanje je pokazalo da nema značajne razlike u obimu angažovanja vaspitača u zavisnosti od vrste režima, tj. u svim režimima vaspitač se približno u istom obimu angažuje u rešavanju osuđeničkih problema.

Prirodno je očekivati da se vaspitači više angažuju u radu sa osuđenima koji su klasifikovani u strožije režim, jer je sa njima neophodan intenzivan i stalan vaspitni rad. Ovde se nameće pitanje koje su to okolnosti koje su uticale da osuđenici, približno isto ocenjuju obim angažovanja vaspitača, nezavisno kom režimu pripadaju. Jedan od razloga je i činjenica da su u zavodima, nezavisno od tipa, raspoređene sve kategorije osuđenika i da realna klasifikacija ne odgovara tipu zavoda.⁷⁵ Neadekvatna eksterna, ali i nepotpuna interna klasifikacija dovode do opšteg konglomerata najraznovrsnijih kategorija osuđenika u okviru jednog zavoda i vrlo je teško, ako ne i nemoguće, u takvim okolnostima ozbiljnije realizovati neki od programa. Drugi razlog je, svakako, veliki broj osuđenika u vaspitnim grupama i to najrazličitijih kategorija, što vaspitaču otežava bilo kakav ozbiljniji rad.

⁷⁵ U otvorenim zavodima klasifikovano je preko 40% povratnika, u poluotvorenim zavodima preko 50% povratnika, a u zatvorenim zavodima je oko 70% povratnika.

Tabela 24.

Vrsta režima	Obim angažovanja vaspitača u rešavanju osuđeničkih problema					UKUPNO
	Jako se angažuje I pozitivno me savetuje	Povremeno se angažuje I daje mi dobre savete	Nemam mišljenje o angažovanju vaspitača	Vaspitač se povremeno angažuje ali od toga nemam korist	Vaspitač samnom I ne razgovara	
Otvoreni	38 (26,96)	43 (36,59)	5 (8,35)	11 (15,73)	7 (16,37)	104
Poluotvoreni	21 (28,78)	47 (39,06)	11 (8,91)	14 (16,79)	18 (17,47)	111
Zatvoreni	25 (28,26)	24 (38,35)	10 (8,75)	24 (16,48)	26 (17,15)	109
Ukupno	84	114	26	49	51	324

C=0,15

U takvim okolnostima vaspitač gotovo isključivo radi sa "urgentnim" slučajevima, "gasi požar", a planirane aktivnosti ne ostvaruje u potpunosti.

Izjašnjavanje osuđenika povodom konstatacije da se vaspitač "jako angažuje i pozitivno me savetuje, izgleda ovako. Osuđenici u otvorenom režimu na to pitanje daju potvrđan odgovor u 45,24%, osuđenici iz poluotvorenog režima u 25,00%, a iz zatvorenog režima u 29,76% daju potvrđan odgovor. Na drugu konstataciju "vaspitači se povremeno angažuju i daju mi pozitivan savet", osuđenici daju potvrđan odgovor i to u otvorenom režimu 37,72%, u poluotvorenom režimu 41,23% a u zatvorenom režimu pozitivno se izjašnjava 21,05% osuđenika. Na ponuđeni odgovor "vaspitač se povremeno angažuje ali od toga nemam koristi", osuđenici iz otvorenog tretmana u 22,45% potvrđuju konstataciju, u poluotvorenom režimu u 28,57% a u zatvorenom tretmanu u 48,98%. Ovde je primetan značajna razlika u stavu između osuđenika u otvorenom i poluotvorenom režimu, s jedne strane, i osuđenika iz zatvorenog režima, s druge strane. Razlike u stavovima su još drastičnije na konstataciji "vaspitač sa mnom i ne razgovara", gde osuđenici iz otvorenog

tretmana tu konstataciju potvrđuju u 13,72%, iz poluotvorenog režima u 36,29%, a osuđenici iz zatvorenog režima sa 50,98%. I pored uočljive razlike u stavovima osuđenika određenog režima, ne postoji korelacija određenog intenziteta koja bi ukazivala na značajnu povezanost ovih varijabli.

Ispitujući mišljenje osuđenika, koji su u različitim režimima, prema učestalosti razgovora sa vaspitačem (tabela 25.), rezultati pokazuju da postoji korelacija srednjeg intenziteta i iznosi $C = 0,44$, a značajna je na nivou 0,05.

Osuđenici iz različitih režima različito i ocenjuju učestalost razgovora sa vaspitačem.

Tabela 25.

Vrsta režima	Učestalost razgovora sa vaspitačem					UKUPNO
	Jednom mesečno	Jednom u tri meseca	Jednom u šest meseci	Jednom godišnje	Ne razgovaram sa vaspitačem	
Otvoreni	53 (38,20)	25 (25,36)	14 (14,76)	10 (17,33)	2 (8,35)	104
Poluotvoreni	48 (40,77)	39 (27,06)	11 (15,76)	6 (18,50)	7 (8,91)	111
Zatvoreni	18 (40,03)	15 (26,58)	21 (15,47)	38 (18,17)	17 (8,77)	109
Ukupno	119	79	46	54	26	324

$S=402,32$; $C=0,44$.

Osuđenici iz otvorenog režima navode da jednom mesečno razgovaraju sa vaspitačima, i to u 50,96% slučajeva, 24,04 % njih navode da sa vaspitačima razgovaraju jednom u tri meseca, 13,46% navodi da sa vaspitačem razgovaraju jednom u šest meseci, 9,61% osuđenika navodi da jednom godišnje razgovara sa vaspitačem a 1,92% osuđenika daje odgovor da uopšte ne razgovara sa vaspitačem.

Osuđenici iz poluotvorenog režima u 43,25% slučajeva navode da jednom mesečno razgovaraju sa vaspitačem, njih 35,13% navode da sa vaspitačem razgovaraju jednom u tri meseca, 9,91% navodi da razgovaraju sa vaspitačem jednom u šest meseci, njih 5,40 % se izjašnjava da razgovaraju sa vaspitačem samo jednom godišnje. Njih 6,31% ističe da uopšte ne razgovara sa vaspitačem.

Osuđenici iz zatvorenog režima bitno različito navode podatke o kontaktu sa vaspitačem. Tako njih 16,51% ističe da sa vaspitačem jednom mesečno razgovara, njih 13,76% jednom u tri meseca, 19,27% jednom u šest meseci, a 34,86% navodi da jednom godišnje razgovara sa vaspitačem. Značajan broj osuđenika, 15,60% njih ističe da uopšte vaspitač ne razgovara sa njima.

Podaci su dosta interesantni i iznenađujući, jer se očekuje da vaspitač učestalije radi sa osuđenima iz strožijih režima u odnosu na otvoreni režim. Opređenje osuđenika iz zatvorenog režima za davanje takvih odgovora može se tumačiti i shatanjem ili očekivanjem da vaspitač sa njima treba da radi drugačije, da planira razgovor, da ih poziva ili da im više pomaže za vreme izdržavanja kazne. Često osuđenici uobičajene i spontane razgovore i kontakte sa vaspitačem i ne računaju. Oni najčešće ulogu vaspitača doživljavaju i vrednuju samo ako im vaspitač "izdejtstvuje" neku pogodnost, bolji status i slično, a ostale aktivnosti vaspitača i ne doživljava, ako od te vaspitačeve aktivnosti oni nemaju koristi. Dobijeni podaci mogu da budu i signal da vaspitači i vaspitna služba u celini, kod osuđenika gubi autoritet, posebno ako se mišljenje vaspitača neadekvatno vrednuje od strane uprave zavoda. Svakako da i toga ima i to poprilično.

Jedno od bitnih pitanja u ostvarivanju procesa resocijalizacije osuđenika je i pitanje kako osuđenici doživljavaju ulogu i značaj vaspitača u zavodu. Decenijama se vodi "tihi rat" između službe za pravaspitavanje i službe za obezbeđenje o tome ko je značajniji u zavodu. Služba za prevaspitavanje polazi od toga da je ona najodgovornija i da je ona najkompetentnija za sprovođenje korekcionog programa u procesu resocijalizacije osuđenika, a služba obezbeđenja smatra da ceo sistem može da funkcioniše samo ako ona održava bezbednost, red i disciplinu u zavodu. U takvom ambijentu, dominantnost jedne od ovih službi se često menja. U stabilnom i uređenom zatvorskom sistemu socijalne službe dobijaju na značaju, a samim tim i imaju veći uticaj na osuđena lica i njihov status. U vremenu kada je zatvorski sistem nestabilan, ranjiv na pobune, unutrašnje sukobe i u kome je jak neformalan sistem osuđenika, služba za obezbeđenje, odnosno, uniformisana službena lica poprimaju veći značaj i uticaj, kako u zavodu tako i u celom sistemu. Polazeći od tih činjenica ispitivali smo stavove osuđenika o značaju mišljenja vaspitača za status osuđenika.⁷⁶

U tom kontekstu su i formulisane konstatacije u upitniku (tabela 26.), po kome su se osuđenici, iz različitih režima, izjašnjavali na data pitanja. Podaci pokazuju da postoji korelacija između režima u kome se osuđenik nalazi i njihovog mišljenja o značaja mišljenja vaspitača za status osuđenika. Korelacija je srednjeg intenziteta i iznosi $C=0,42$ i značajna je na nivou $0,05$.

⁷⁶ Pod pojmom "značaj mišljenja vaspitača na status osuđenih lica", porazumevamo u kom stepenu se predlozi, mišljenja, odluke i stavovi vaspitača o osuđeniku uvažavaju od strane načelnika službe, upravnika, direktora Uprave, sudije i sl.

Osuđenici iz otvorenog režima u 81,73% su mišljenja da se mišljenje vaspitača uvažava ili se delimično uvažava, a samo njih 4,81% smatra da se mišljenje vaspitača malo ili uopšte ne uvažava. Osuđenici iz poluotvorenog režima procenjuju da se u 66,67% mišljenje vaspitača uvažava ili se delimično uvažava, a njih 21,62% smatra da se mišljenje vaspitača malo ili nimalo uvažava. Osuđenici iz zatvorenog režima u 39,45% smatra da se mišljenje vaspitača uvažava potpuno ili delimično, a njih 54,13% misli da se mišljenje vaspitača veoma malo uvažava ili se uopšte ne uvažava.

Tabela 26.

Vrsta režima	Značaj mišljenja vaspitača za status osuđenika					Ukupno
	Uvažava se mišljenje vaspitača	Delimično se uvažava mišljenje vaspitača	Tako-tako	Veoma malo se uvažava mišljenje vaspitača	Uopšte se ne uvažava mišljenje vaspitača	
Otvoreni	47 (36,27)	38 (28,57)	14 (10,91)	3 (2,20)	2 (1,60)	104
Poluotvoreni	41 (38,71)	33 (30,49)	13 (11,65)	10 (9,30)	14 (13,13)	111
Zatvoreni	25 (38,01)	18 (29,94)	7 (11,38)	25 (39,38)	34 (52,31)	109
Ukupno	113	89	34	38	50	324

S=392,37; C=0,42

Dobijeni podaci ukazuju da osuđenici u zavisnosti od svog statusa, da li su u povoljnijem ili nepovoljnijem tretmanu, formiraju stav, odnosno mišljenje o ulozi i značaju mišljenja vaspitača. Naime, osuđenici u zatvorenom režimu vaspitača više doživljavaju kao osobu koja treba da im pomogne da dobiju povoljniji tretman u vidu pogodnosti i drugih beneficija. Ako vaspitač to ne uradi, oni smatraju da od vaspitača nemaju nikakve koristi. Povezanost između statusa

osuđenika, u odnosu na režim, i njihovog mišljenja o značaju i uvažavanju mišljenja vaspitača su u korelaciji.

Iskustva iz prakse ukazuju i na drugu stranu ovog pitanja. Često se dešava da se na određenim komisijama, stručnim sastancima ili po odluci upravnika zavoda, mišljenje vaspitača ne uvaži i da se njegov predlog o statusu osuđenika odbije. To se veoma negativno odražava na autoritet službe za prevaspitavanje, a i na vaspitača, konkretno. Vaspitači su, iz profesionalnih razloga, često skloni da idu u pedagoški rizik u pogledu dodeljivanja određenih pogodnosti osuđenima, za razliku od drugih službi, a posebno službe obezbeđenja, koja iz bezbednosnih razloga ne žele da rizikuju. U takvim okolnostima, nažalost, prevladavaju bezbedonosni argumenti.

SAVREMENE TENDENCIJE U OBLASTI TRETMANA ZATVORENIKA

Većina savremenih zatvorskih sistema posebnu pažnju posvećuje socijalnim službama i službama postpenalne pomoći.⁷⁷ Poslednjih nekoliko decenija, sa prihvatanjem koncepta reintegracije osuđenika u socijalnu sredinu, razvijaju se službe i institucije koje se bave uspostavljanjem kontakta između osuđenika i socijalne sredine, zatim prate osuđenika u fazi korišćenja pogodnosti, uslovnog otpusta, rada u javnom interesu, uslovne osude sa zaštitnim nadzorom i u drugim alternativnim kaznama.

Zbog loših rezultata u resocijalizaciji osuđenika, sve veći broj zemalja odustaje od koncepcije prevaspitanja i pokušava da pronade neki novi model tretmana koji će ostvariti bolje rezultate u korekciji ponašanja osuđenika. Dosadašnji koncept zatvora nije uspeo da smanji broj povratnika, već je taj broj sve veći, zatvorenička populacija se enormno povećava, struktura

⁷⁷ Najrazvijenije službe za postpenalnu pomoć i socijalnu integraciju ima zatvorski sistem u Švedskoj (angažovano je preko 10.000 volontera u 50 regiona), zatim zatvorski sistem u Francuskoj, sa 102 kancelarije van zavoda, za rehabilitaciju osuđenika. I u Kanadi postoje 72. kancelarije van zavoda koje se bave postpenalnim prihvatom i uslovnim otpustom.

osuđenika sa socijalnog, psihološkog, kriminološkog, bezbedonosnog i medicinskog aspekta je sve složenija. Sve je veći broj lica lišenih slobode koji su izvršili veoma veliki broj teških krivičnih dela, raznovrsnog tipa, na različite načine i sa sve većim procentom surovosti.⁷⁸ Ličnost zatvorenika karakteriše sve veći broj poremećaja u emotivnoj, kognitivnoj i socijalnoj sferi. Takođe, jedna od karakteristika savremenih zatvorskih sistema je sve veći procenat zavisnika od droge, alkohola, tableta i drugih supstanci koje ostavljaju ozbiljne posledice kako na somatskom tako i na psihičkom planu. Broj narkomana ⁷⁹, HIV pozitivnih, psihopata i obolelih od tuberkuloze predstavlja sve ozbiljniji problem zatvora. U državama Evropske unije zapažen je značajan porast kriminaliteta sa elementima nasilja i razbojništva i to preko 40% (Mrvić-Petrović, 2007). Takođe, u porastu je organizovani kriminalitet, maloletnički kriminalitet, terorizam, trgovina belim robljem, trgovina organima i drugi vidovi kriminaliteta. U takvim okolnostima zatvori su primorani da pronalaze nova rešenja u pogledu klasifikacije zatvorenika, primeni novih korekcionih programa, edukaciji specijalizovanih kadrova, arhitekturi i slično⁸⁰ Kao mogući odgovor na stanje u zatvorima, penolozi vide u uvođenje specijalizovanih programa za: zavisnike od droge, alkoholičare, psihopate, seksualne delinkvente i slično. Klasični, uobičajeni programi nisu efikasni za određene grupacije osuđenika sa specifičnim psihičkim svojstvima, pa su zatvori primorani da prilagođavaju korekcione

⁷⁸ Prosečno, u većini prikazanih zatvorskih sistema, broj osuđenika koji su izvršili krivična dela sa elementima nasilja, kreće se od 30%-45% ukupne osuđeničke populacije.

⁷⁹ U Francuskim zatvorima je oko 30% narkomana, od ukupne populacije, u Italiji oko 25%, u Nemačkoj oko 20%, u Rusiji oko 35%.

⁸⁰ Prema najnovijim podacima nacionalnih agencija za izvršenje krivičnih sankcija broj zavisnika se kreće od 20 do 60% zatvoreničke populacije(droga, alkohol, tablete i dr.). Najveći procenat zavisnika je u Americi, Rusiji, Holandiji, Francuskoj, Italiji i dr.

programe prema homogenim grupama (posebni programi za narkomane, alkoholičare, psihopate, strance i sl.).

Sve su brojnije države i zatvorski sistemi koji rešenje vide u promeni pristupa prema resocijalizaciji osuđenika. Naime, resocijalizacija može dati bolje rezultate ako se više primenjuju vanzavodski oblici tretmana, odnosno, u aktivnostima službi za rehabilitaciju, u češćem korišćenju instituta uslovnog puštanje na slobodu i slično. Ovi instituti su zasnovani na koncepciji da, kada je god moguće, treba izbeći korišćenje zatvora, a treba sve veći akcenat stavljati na vanzavodski tretman. Tako u pojedinim zatvorskim sistemima vanzavodsko staranje je jako razvijeno sa raširenom mrežom ovih institucija u čijem radu je uključeno na desetine hiljada aktivista.⁸¹ Ove organizacije stalno ili povremeno rade sa osuđenim lica kojima je izrečena uslovna osuda, uslovna osuda sa zaštitnim nadzorom ili druga mera staranja. Uloga vanzavodskog staranja je instruktivne prirode u smislu pružanja lične podrške osuđeniku, a osuđenik je obavezan da se tih uputstava i preporuka pridržava, da živi urednim životom i da se redovno javlja glavnom socijalnom radniku okruga. Sadržaj rada vanzavodskog osoblja je jako razvijen i predstavlja temelj socijalne zaštite i reintegraciji osuđenika. Na ovaj način se na najefikasniji način ostvaruje aktuelna reintegraciona koncepcija, koja ima za cilj da osuđenika, u vreme izdržavanje kazne zatvora, pripremi za uspešnu i efikasnu reintegraciju u društvenu sredinu. Reintegracioni sistem zahteva: lociranje zatvora u neposrednoj blizini naselja, uključivanje osuđenika i lokalnog stanovništva u realizaciji zajedničkih projekata (zajednički rad u fabrici ili

⁸¹ Ovaj sistem vanzavodskog staranja je u Švedskoj, Norveškoj, Danskoj, Francuskoj, Americi i dr. zemljama jako razvijen i obuhvata na stotine hiljada osuđenika sa kojima rade aktivisti koji osuđenima pružaju određenu vrstu pomoći. Efekti su jako pozitivni.

na drugom radnom mestu, formiranje zajedničkih sportskih, kulturnih i zabavnih timova, uključivanje u akcije od opšteg interesa za zajednicu, zajednički rad na humanitarnim poslovima i sl), korekzione programe koji utiču na osuđenika da svesno i dobrovoljno prihvata vrednosni sistem sredine i društva u celini, da se kod osuđenika razvijaju pozitivna svojstva i osobine, a da se određene negativnosti sputavaju i eliminišu iz njegovog ponašanja.

Jedna od osnovnih karakteristika savremenih zatvorskih sistema je i sve izraženija diferencijacija pristupa prema određenim kategorijama osuđenika. Poslednjih decenija sve je prisutnija tendencija da se vrši kategorizacija osuđenika na dve grupacije. Jedna grupacija obuhvata osuđenike sa kojima je moguć prevaspitni rad i gde određeni korekcionni programi postižu pozitivne rezultate i sa njima ima smisla primenjivati određene oblike i metode socijalizacije. U drugu grupaciju spadaju najteži osuđenici, strukturirani kriminalci koji su kriminal prihvatili kao način života i na njih nije moguć prevaspitni uticaj.

Prema prvoj grupaciji osuđenika primenjuje se koncepcija reintegracije, koja se manifestuje u izgradnji sve većeg broja otvorenih, poluotvorenih zatvora i raznih kampova otvorenog tipa, sa primenom korekcionnih programa koji omogućavaju visok stepen ispoljavanja osuđenika i dopuštanje njihovih prava i sloboda, u okviru režima koji je primenljiv u uslovima reintegracionog sistema, a koji ne ugrožava opštu društvenu bezbednost.

Za drugu grupaciju osuđenika sve je izraženija primena već oprobanog modela postupanja koji se ogleda u primeni retributivnih mera prema osuđenicima koji su izvršili najteža

krivična dela i koji predstavljaju ozbiljnu društvenu opasnost nacionalnog i internacionalnog nivoa.⁸² Ova koncepcija postupanja prema osuđenima, poslednjih godina, sve je rasprostranija prema onim kategorijama osuđenika koji su izvršili najteža krivična dela i koji su osuđeni na doživotne ili na veoma duge kazne zatvora.⁸³ Zatvori koji pripadaju prvoj grupaciji imaju srednji ili minimalni stepen obezbeđenja, u njima se poštuju ljudska prava osuđenika na zavidnom nivou, dopušta se permisivnost osuđenika u ostvarivanju korekcionih programa, daju im se raznovrsne pogodnosti i slobode, a druga kategorija zatvora ima supermaxi obezbeđenje i sa posebno planiranim režimom života, maksimalno kontrolisano ponašanje, režim je izolacionog karaktera, potpuno socijalno otuđenje, ćelijski smeštaj, tretman usmeren na ograničenja i zaštitu bezbednosti osoblja, osuđenika i društvene zajednice. Perspektiva uključivanja u društvo je nepovoljna, a mnogi osuđenici toga tipa su osuđeni na dugogodišnje kazne i sa minimalnim šansama za uspešnu reintegraciju. Kako se iz godine u godinu kriminalitet sve više širi, tako se retributivne mere sve više i u sve izraženijoj formi primenjuju.

No, i pored svih tih mera, kriza u zatvorskim sistemima je sve izraženija, rezultati su sve skromniji, pa se iz tih razloga najčešće pribegava prevashodnom čuvanju osuđenika i njihovoj izolaciji iz društvene sredine, a o prevaspitanju se sve

⁸² U Američkoj državi Kolorado 1996. godine je otvoren supermaks zatvor, 150 km od Denvera, kapaciteta oko 500 osuđenika i smatra se da je najsigurniji zatvor trenutno u Americi. Svaki osuđenik ima svoju ćeliju od 8 m², a sa osuđenima može da komunicira samo putem striktnih programa za grupnu rekreaciju. Većina osuđenika može da gleda TV program, ali ima i onih kojima su zabranjene vesti i čitanje štampe. Novine im se daju od pre mesec dana, sa isečenim delovima, ako je to procenjeno da će negativno da utiče na njih. Sistem kontrole i obezbeđenja je takav da je gotovo nemoguće izaći iz nekog bloka, a kamoli iz zatvora pobeći.

⁸³ U Americi postoji pokret koji se zalaže za veoma strogo kažnjavanje prestupnika i koji na razne načine vrši pritisak na državne organe da strogo kažnjavaju prestupnike.

manje i govori. Budućnost zatvora, i kao kazne i kao institucije, je neizvesna, ali će zatvor sva je prilika, ipak opstati.

Kao i u drugim Evropskim zatvorskim sistemima slična je situacija i u Srbiji. Pitanje koje se može postaviti je da li postoji strategija i definisana koncepcija na osnovu koje se izvršavaju krivične sankcije i koji su modeli tretmana koje treba primeniti u radu sa prestupnicima. Odgovor na ovo pitanje verovatno će dati neka buduća istraživanja u ovoj oblasti, ako ih bude.

ZAKLJUČAK

Studija *Tretman osuđenika u zatvorskom sistemu Srbije* je pisana u ideji analize i objašnjenja pozitivnih i negativnih aspekata tretmana u zatvorskom sistemu u Srbiji gde se standardno upotrebljavaju tradicionalni oblici tretmana: vaspitno-korektivan rad sa osuđencima, obrazovanje, radno angažovanje, slobodne aktivnosti, sistem kažnjavanja i nagrađivanja kao i postpenalna pomoć osuđencima. Navedeni oblici tretmana se decenijama koriste u procesu takozvane resocijalizacije prestupnika, koncepta u pogledu kojeg do današnjih dana ima mnogo polemika među ekspertima u ovoj oblasti. Mnogi istraživači u svojim studijama o efikasnosti tretmana sugerišu da je argumentacija u prilog neefikasnosti resocijalizacije moćna pri čemu su povećane stope kriminaliteta i povrata krucijalni argumenti za to tvrđenje. Istraživanja pokazuju da se savremeni oblici terapijskog rada sa osuđencima u penitencijarnim ustanovama upotrebljavaju vrlo retko tako da bi se moglo reći da je taj *praxis* još uvek na nivou partikularnih eksperimenata. Kao što se moglo videti, u ovoj kratkoj studiji su, između ostalog, analizirani rezultati efikasnosti tretmana koji se primenjuju u procesu pokušaja menjanja i korigovanja kriminogenih obrazaca ponašanja kod delinkventa.

U tretman su šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka polagana velika očekivanja. Smatralo se da je tretman moćan mehanizam u pogledu prevencije kriminala. Veoma brzo se pokazalo da je tretman izuzetno komplikovana delatnost kao i da postoji veliki broj nepoznatih varijabli i nedoumica koje se javljaju u toku njegovog sprovođenja. Postalo je jasno da tretman treba prilagoditi ličnosti osuđenika što je u praksi često teško izvodljivo. Uz niz nepovoljnih okolnosti koje postoje u kazneno-popravnim zavodima, na štetu tretmana se naročito odražava kriminalna infekcija i efekti prizonizacije kao i permanentna kontraverza između nadzora, čuvanja i kažnjavanja, s jedne strane, i nastojanja u pravcu resocijalizacije, s druge strane (Stevanović, 2008; Nikolić & Kron, 2011).

Osamdesetih godina dolazi do polarizacije dve suprotstavljene struje: protivnici resocijalizacije, koji veruju da je resocijalizacija anahrona i prevaziđena i revizionisti, koji i dalje veruju u resocijalizaciju zasnovanu na empirijskoj evidenciji. Ipak, dolazi do kompromisa između suprotstavljenih strana, koji se svodi na konstataciju da neke forme tretmana mogu redukovati recidivizam određenih grupa prestupnika, što bi značilo da je resocijalizacija makar u izvesnom stepenu moguća.

Poznato je da glavni preduslovi za uspešnost tretmana zavise od želje i snage volje samih osuđenika kao i kvaliteta komunikacije između penitencijarnih zavoda i društva.

Značaj ispitivanja ličnosti je višeznačan i dobijeni rezultati se mogu koristiti u raznim fazama resocijalizacije, kao i pri primeni različitih metoda i tehnika u realizaciji tretmana

Kao što smo već istakli u odsustvu nedovoljnog poznavanja ličnosti ne može biti adekvatne klasifikacije i

primene odgovarajućeg tretmana u procesu resocijalizacije ličnosti osuđenika.

Multifaktorsko upoznavanje ličnosti delinkventa daje dobru osnovu za izradu individualnog programa postupanja koji je primeren ličnosti osuđenika, sa velikom verovatnoćom u mogućnost socijalne adaptacije.

Eksploracija ličnosti osuđenika je složena i višedimenzionalna metoda koja ulazi u analizu sveukupnog životnog toka osuđenika, relevantnih okolnosti pod kojima se ličnost formirala, izučavanje psihičkih funkcija pojedinca i svih drugih svojstava bitnih za određivanje adekvatnog tretmana. Psihološka opservacija i ispitivanje obuhvata ispitivanje osobina ličnosti, stavova, psiholoških funkcija, sposobnosti i druga lična svojstva. Medicinski aspekt ispitivanja odnosi se na izučavanje mogućih psihičkih poremećaja, duševno stanje, somatiku i kliničko stanje uopšte. Socijalni aspekt obuhvata ispitivanje porodičnih odnosa, životne situacije, socijalnog statusa i drugih agenasa socijalizacije ličnosti osuđenika. Kriminološki aspekt se odnosi na ispitivanje početka antisocijalnog i kriminalnog ponašanja, pripadnost određenim kriminalnim grupama, vrste i način vršenja krivičnog dela, povrat i slično. Permanentno praćenje i analiza ponašanja osuđenika omogućuje i proveru efikasnosti tretmana. Veliki broj istraživanja je pokazao da postoji ekstremno nizak stepen slaganja među psihijatrima koji procenjuju konkretne pacijente pri čemu kada je broj dijagnostičara veći od šest, samo se za deset posto pacijenata dobija ista dijagnoza (Nikolić & Kron, 2011).

Dosadašnje iskustvo u primeni rada u zatvorima sugerise da je rad najviše doprinomio socijalizaciji ličnosti osuđenika a posebno je uticao na očuvanje mentalnog zdravlja osuđenika i

na održavanje discipline u zavodima. Bez radnog angažovanja osuđenika nije moguće održati i uspostaviti harmoničan odnos između mentalnog zdravlja i fizičkih aktivnosti osuđenika u zavodu. Radno angažovanje osuđenika se pokazalo kao značajni prediktivni faktor za ponašanje osuđenika dok se nalaze na izdržavanju kazne, kao i na sklonost eventualnom povratu.

Sve je veći broj lica lišenih slobode koji su izvršili veoma veliki broj teških krivičnih dela, raznovrsnog tipa, na različite načine i sa sve većim procentom surovosti. Ličnost zatvorenika karakteriše sve veći broj poremećaja u emotivnoj, kognitivnoj i socijalnoj sferi. Takođe, jedna od karakteristika savremenih zatvorskih sistema je sve veći procenat zavisnika od droge, alkohola, tableta i drugih supstanci koje ostavljaju ozbiljne posledice kako na somatskom tako i na psihičkom planu. Broj narkomana, HIV pozitivnih, psihopata i obolelih od tuberkuloze predstavlja sve ozbiljniji problem zatvora. U državama Evropske unije zapažen je značajan porast kriminaliteta sa elementima nasilja i razbojništva i to preko 40% (Mrvić-Petrović, 2007). Takođe, u porastu je organizovani kriminalitet, maloletnički kriminalitet, terorizam, trgovina belim robljem, trgovina organima i drugi vidovi kriminala. U takvim okolnostima zatvori su primorani da pronalaze nova rešenja u pogledu klasifikacije zatvorenika, primeni novih korekcionih programa, edukaciji specijalizovanih kadrova, arhitekturi etc. Kao mogući odgovor na stanje u zatvorima, penolozi vide u uvođenju specijalizovanih programa za: zavisnike od droge, alkoholičare, psihopate kao i seksualne delinkvente. Klasični, uobičajeni programi nisu efikasni za određene grupacije osuđenika sa specifičnim psihičkim svojstvima, pa su zatvori primorani da prilagođavaju korekzione programe prema homogenim grupama (posebni programi za narkomane, alkoholičare, psihopate, strance i dr.).

Ako bi se iz svih savremenih istraživanja, uključujući i ovo naše, na uzorku od 324 pravosudno osuđenih ispitanika, mogao izvući neki zaključak od opšteg značaja on bi se odnosio na sugestiju da u praktičnom radu sa prestupnicima treba permanentno uvoditi nove metode i terapijske tehnike s obzirom na strukturu zatvoreničke populacije, osobine ličnosti zatvorenika kao i stepen strukturiranosti takozvane "kriminalne karijere".

REFERENCE

1. Adams, S. (1974) Evaluation research in corrections: Status and prospects. *Federal Probation*, 38.
2. Ancel, M. (1990) Društvena odbrana. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, br. 1.
3. Andrews, D. (2000) The psychology of criminal conduct and effective treatment. In J. McGuire (ed.), *What works: Reducing reoffending*. Toronto: John Wiley & Sons.
4. Atanacković, D. (1988) *Penologija*. Beograd: Naučna knjiga.
5. Barkwell, L. (1980) Defferential probation treatment of delinquency. In R. Ross, P. Gendreau, *Effective correctional treatment*. Toronto: Butterworths.
6. Bošković, M., Radoman, M. (2002) *Penologija*. Novi sad: Pravni fakultet, Centar za izdavačku delatnost
7. Buđanović, M. i grupa autora (1987) Mišljenje osuđenih osoba o osoblju, tretmanu i uvjetima života i rada u kazneno-popravnom domu Lepoglava, *Penološke teme*, br. 3-4.
8. Davidović, D. (2000) Mogućnosti i smetnje u realizaciji mera institucionalnog tretmana u okviru reforme

sistema za izvršenje kazne zatvora. U: *Reforma sistema izvršenja krivičnih sankcija*. Beograd: Udruženje za penologiju Jugoslavije

9. Davidović, D. i dr. (1970) *Kategorizacija kaznenopopravnih domova i klasifikacija osuđenih lica u Jugoslaviji*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
10. Fuko, M. (1997) *Nadzirati i kažnjavati*. Novi Sad.
11. Ilić, Z. (2000) *Resocijalizacija mladih prestupnika*, Beograd.
12. Ilić, Z. (2007) Kriminalitet mladih i reforma pravno-institucionalne zaštite u Srbiji. U: *Stanje kriminaliteta u Srbiji i pravna sredstva reagovanja*, Beograd: Pravni fakultet univerziteta u Beogradu.
13. Jašović, Ž. (2000) *Penološka andragogija*. Beograd: Naučna knjiga.
14. DeMaio, J. R. (2001) If You Build It, They Will Come: The Threat of Overclassification in Wisconsin's Supermax Prison. *Wisconsin Law Review*.
15. Jones i dr. (1977) *Open prisons*. London: Routledge and Kegan Paul.
16. Jovašević, D., & Stevanović, Z. (2008) *Komentar Zakona o izvršenju krivičnih sankcija*, Beograd: Službeni glasnik.
17. Jovašević, D., & Stevanović, Z. (2008) *Pravni aspekti izvršenja krivičnih sankcija*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
18. Konrad, J. (2002) *Justice and the Modern Penal System*.

19. Konstantinović-Vilić, S., Đurđić, V., Petrušić, N. (2001) *Kazнено-popravni zavod u Nišu: 90 godina*. Niš: Prosveta
20. Lopez-Rey, M. (1965) Dužnosti socijalnog radnika u kaznenim ustanovama, *Izbor članaka iz stručnih časopisa*, br 2.
21. Martinson, R. (1974) Questions and answers about prison reform. *Public Interest*, 35.
22. Milutinović, M. (1973) *Kriminologija*, Savremena administracija, Beograd.
23. Milutinović, M. (1977) *Penologija*. Beograd.
24. Mrvić-Petrović, N. (2007) *Kriza zatvora*. Beograd: Pravna biblioteka.
25. Nikolić, Z. & Kron, L. (2011) *Totalne ustanove i deprivacije: knjiga o čoveku u nevolji*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
26. Nikolić, Z. (1994) *Penološka andragogija sa metodikom prevaspitanja*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
27. Nikolić, Z. (2005) *Penološka andragogija sa metodikom prevaspitanja*: Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
28. Pantelić, D. (1979) Postpenalni tretman u uslovima kazнено popravnog doma- Bolnice u Beogradu. U: *Postpenalni tretman osuđenih lica i postinstitucionalni tretman maloletnika kojima je izrečena vaspitna mera upućivanja u vaspitno-popravni dom*, Vrnjačka Banja.
29. Pavlović, Đ., Stevanović, Z., Jovanović, Đ. (2000) *Fiskalni sistem i poreski tretman zavoda za izvršenje*

zavodskih sankcija u Republici Srbiji. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Udruženje penologa Jugoslavije

30. Soković, S. (2008) *Izvršenje krivičnih sankcija*.
31. Špadijer -Džinić, J. (1973) *Zatvoreničko društvo*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
32. Špadijer-Džinić, J., Ignjatović, I., Radovanović, D. (1975) *Kriterijumi merenja uspešnosti resocijalizacije maloletnih delinkvenata*, Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja.
33. Stakić, Đ. (1977) Neki problemi evaluacije metoda resocijalizacije, *Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo*, br. 3.
34. Stefani-Lavasseur (1968) *Precis de criminologie et science penitentiaire*, Paris.
35. Stevanović, Z. (1986) Uloga i značaj realizacije obrazovnog dela tretmana u radu sa maloletnicima, *Penološki glasnik*, br.1-2.
36. Stevanović, Z. (1993) Tretman osuđenih lica, *Aktuelni problemi suzbijanja kriminaliteta*.
37. Stevanović, Z. (2008) *Otvoreni zatvori*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
38. Tucaković, V. (1974) *Teorijski aspekti i praktična mogućnost klasifikacije u različitim penitencijarnim ustanovama*. Vrnjačka Banja: Udruženje za penologiju.
39. Žunić-Pavlović, V. (2004) *Evaluacija u resocijalizaciji*, Beograd: Partenon.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343.85(497.11)

343.81(497.11)

343.82(497.11)

СТЕВАНОВИЋ, Зоран, 1949-

Tretman osuđenika u zatvorskom sistemu
Srbije / Zoran Stevanović. - Beograd :
Institut za kriminološka i sociološka
istraživanja, 2014 (Beograd : Zuhra "Simić").
- 124 str. : tabele ; 21 cm

Tiraž 300. - Napomene i bibliografske
reference uz tekst. - Bibliografija: str.
121-124.

ISBN 978-86-83287-72-7

a) Затвореници - Србија b) Затвори -
Организација - Србија c) Казнена политика -
Србија

COBISS.SR-ID 205410828